

15. A. MASIO A O. P.

1. En la carta anterior núm. 14 Masio apuntava la possibilitat d'estatge en unes termes, però bé que Pantagato li desaconsellàs. El balneari on anà era Karlsbad, a Böhmen¹⁴.
2. Pantagato no era amic dels balnearis, to i que més endavant ell mateix també caurà en el parany, com refereix a P. Vettori: «*Finissi i sessantanovi anni andai a bagni di Viterbo, ne tornai molto peggio di prima*»¹⁵.
3. Al·lusió al fet que O. Pantagato havia canviat de casa. Fins ara havia estat amb V. de Nobili, però des d'ara fins al setembre de 1558, en què pren com a residència el convent de Santa Maria in Via, no sabem on està, ni ens en deixa cap pista en el *Codex ratiomum*.
4. Sabem que el cardenal Reginald Pole, quan va tornar al seu país, Anglaterra, se n'hagués enduit Pantagato si no fos que aquest era delicat de salut. Així ho va dir personalment a Masio. Vg. carta núm. 14.
5. Probablement sigui Francisco Torres, de qui ja en parlava en la carta anterior en termes molt semblants.
6. La cita és de l'*Olimpica* I, vv. 28-30, però Masio cita de memòria i canvia βροτῶν φρένα per στρατῶν φρένα, tot i que en les edicions actuals a l'ús prefereixen φάτιν en

¹⁴M. Lossen, p. 165.

¹⁵Carta 126 (23-06-1565).

comptes de φρένα, que és una lliçó de còdexs tardans. El mot βροτῶν no té cap tradició textual.

7. En la carta immediatament anterior A. Masio ja responia als dubtes plantejats pel seu amic entorn del mot κορβᾶν, present en Sant Marc VII 11. Masio feia esment també allí d'altres passatges bíblics: Sant Pau, *Corint.* II 11, 24 i *Deuter.* XXV 3.

8. Pantagato fou el primer a establir una hipòtesi sobre el funcionament de les centúries, decúries, etc, que ha estat vigent fins al segle XX. Vg. al respecte l'obra de C. Nicolet: «*Se fondant sur les rapports mathématiques établis entre tribus et centuries pour la première classe (1 centurie de juniores, 1 de seniores par tribu = 70), les érudits, depuis le XVIe siècle, avaien voulu appliquer sommairement ce calcul à toutes les classes et arrivaient ainsi à un total de 350 centuries pour l'infanterie. C'est le système dit "pantagathien", du nom (Pantagathus) de l'érudit Ottavio Baccato, qui, non sans mérite, l'imagina le premier. Ce chiffre n'est jamais attesté par aucun texte*»¹⁶.

9. També en la carta anterior s'ha esmentat l'*Ecclesiastés*, ja que A. Masio volia saber-ne l'exègesi del capítol IV segons Pantagato. Després de deixar reposar la qüestió durant uns mesos, ara Masio creu haver-li trobat el sentit.

10. *Reccus* és Heinrich von der Reck, que torna a Alemanya per ser un assessor de l'emperador¹⁷.

¹⁶C. Nicolet, *Le métier de citoyen dans la Rome républicaine*, Paris, 1976, p. 302.

¹⁷M. Lossen, p. 168.

11. El canceller Gogreve havia mort el mes de gener d'aquell any i el seu successor fou Johann von Vlatten¹⁸.

12. Juan Páez de Castro, historiador espanyol que va ser a Roma durant la dècada dels cinquanta, per retornar el 1560 a Espanya com a cronista oficial del regne.

13. No sabem qui pugui ser *Rogesium*.

14. Horaci, *Carm.* IV 4, v. 28.

15. No hem identificat qui era aquest Philippus Maffei.

16. Masio fa servir una cita de Teòcrit *Id.* V, vv. 36-37.

17. No hem identificat *Junium*. Pel que fa a Remigio, potser es tracti d'un metge que apareix en algunes ocasions en el *Codex ratiomum* i en moltes altres cartes, però sempre de manera marginal, com en aquesta ocasió.

18. Polibi esmenta un ἱερὸν στέφανον en el llibre I de les *Hist.*, LVIII 5, en parlar d'Hamílcar Barca i el seu enfrontament amb els romans a Èrix. Els romans, en haver guanyat, feren la corona:

«τέλος οὐχ ὡς Φάβιός φησιν, ἐξαδυνατοῦντες καὶ περικακοῦντες ἀλλ' ὡς ἂν

¹⁸M. Lossen, p. 172.

ἀπαθείς καὶ ἀήττητοὶ τινες ἄνδρες ἱερὸν ἐποιήσαντο στέφανον»

No sabem per quin motiu devia semblar corrupte a Masio.

19. Jean Matal, amic de Masio, com ja constatàvem en la carta anterior.

20. Deu ser l'editor Laevinus Torrentius.

21. A continuació Masio acabarà la seva carta parant esment en les novetats polítiques d'Alemanya. En parlar del mateix tema en la carta anterior, Masio apuntava el rumor que hi hauria aviat la celebració d'una Dieta. Ara ja ho sap del cert. En principi, s'havia convocat per al tretze de novembre a Passau, però s'anà diferint fins al cinc de febrer de 1555.

22. Albrecht de Brandenburg havia esta expulsat aquell mateix mes de juny, la qual cosa va conferir una certa tranquil·litat general.

23. Heinrich von Brunswick sempre havia estat un fidel aliat de Carles V i tornà a recuperar el seu ducat després del triomf sobre els protestants a Mülberg.

16. O. P. A O. PANVINIO

1. Aquesta és la primera de moltes al·lusions d'O. Pantagato a una malaltia que va patir des de prou jove¹⁹: la poagra. La cosa va anar degenerant lentament fins al punt que els últims anys de la seva vida no podia caminar ni moure's sense l'ajut d'algú. De tota manera, rares són les ocasions en què aquesta dolència l'impedeix de seguir fent vida intel·lectual.

2. Aquest dubte que l'ha turmentat durant tants d'anys i que finalment sembla haver resolt és la cronologia veritable, la qual es remunta a l'inici del món²⁰. En una sèrie de cartes adreçades a l'agustí O. Panvinio, que vénen a continuació d'aquesta²¹, la primera de les quals és la present, el tema principal que es desenvolupa és aquest, ja que O. Panvinio necessitava la visió crítica i la llima d'un erudit com O. Pantagato -que li frenés la seva precipitació a l'hora de publicar- per assentar les bases d'una obra seva que intentava oferir la cronologia del món i que mai no s'acabà ni veié la llum.

3. *Giovanni VIII Anglo* és l'anomenada Papessa Joana, una història novel·lesca que O. Panvinio és el primer autor en desmentir²², després d'haver tractat el tema nombroses vegades amb el seu bon conseller O. Pantagato.

¹⁹Tenim aquesta informació mercès al *Codex Rationum*, en què hi ha despeses pagades al metge que solen anar especificades «*pro cruris morbo curando*» o ítems similars. Un altre factor que fa suposar la dificultat que tenia el nostre home per anar d'un lloc a l'altre és que sempre disposava d'una bèstia de càrrega -una mula, un cavall, etc-, fins i tot en períodes de no viatjar, de residència fixa a Roma.

²⁰Tenim conservats uns apunts manuscrits d'O. Pantagato sobre els anys del món, que donen sumes diferents segons els diferents autors, al MS BAV Vat. Lat. 6785.

²¹Vénen a continuació en el MS BAM D 501 inf i no necessàriament en la nostra edició, ja que entremig n'hi ha algunes d'O. Pantagato adreçades a P. Vettori, que són cronològicament anteriors.

²²Tal és l'afirmació de W. McCuaig, dins M. H. Crawford (ed.) (1993), p. 65.

4. O. Pantagato era molt reticent a donar segons quins tipus d'informació per carta, tal vegada perquè considerava que no podien tenir mai igual valor que una conversa, en la qual es produeix una comunicació bilateral i l'aflluència d'idees és molt superior. Aquesta actitud és una constant en la seva correspondència.

5. Aquest *Monsignore* deu ser el cardenal amb qui està O. Panvinio, Alessandro Farnese. O. Pantagato no està d'acord amb l'editor que ha escollit el patró del monjo agustí perquè el preocupen les nombroses errades, cosa que passarà, per exemple, en la primera edició que fa O. Panvinio dels Fastos: *Fasti et Triumpho Romanorum*, Venècia 1557, publicada per J. Strada.

6. La preocupació per saber qui fou l'autor dels Fastos és un tema molt tractat entre O. Panvinio i O. Pantagato, tot i que per la correspondència que en conservam, no tenim expressat el nom de l'autor que conjecturaven. De tota manera, per una carta d'A. Agustín al monjo agustí sabem que el nostre Pantagato feia la hipòtesi que Verri Flac n'era l'autor: *«una cosa vi voglio advertire, che so la havrete car(issi)ma: il p(re)detto P(adre) Ott(avio) si e persuaso che Verrio Flacco sia stato auttore et compositore di questi fasti, et secondo il luogo dove furon trovati, et secondo i tempi che fu Verrio, et le altre particularita di esso e di essi è molto verisimile opinione, et e fondata nelle parole di Suet(oni)o Tranq(uillo) nelle vite di grammatici, dove parla di esso Verrio»*²³.

²³Vg. J. Carbonell (1991), p. 135.

17. O. P. A P. VETTORI

1. Roberto de Nobili fou nomenat cardenal quan tenia tan sols dotze anys. El seu oncle, Vincenzo de Nobili, havia tingut a casa O. Pantagato des de la mort del cardenal G. Salviati, que va esdevenir-se el desembre de 1553, fins a l'agost de 1556. Comptant amb un familiar com és ell, no és estrany el fet que sigui a O. Pantagato a qui s'adrecen per cercar un professor adient per al jove cardenal. En les cartes que segueixen aquesta podem resseguir totes les maniobres que fa O. Pantagato, la família de Nobili i també P. Vettori, que és implicat en la història per la seva residència a Florència i per la seva amistat amb O. Pantagato, per tal d'aconseguir un professor de la categoria que s'escau. El que ells volen, però, no pot ser de cap manera i s'han de conformar finalment amb un altre, els fruits del qual no duraran gaire, degut a la mort prematura del cardenal als disset anys.

18. O. P. A P. VETTORI

1. Vincenzo de Nobili, l'actual patró d'O. Pantagato, oncle del jove cardenal Roberto de Nobili. Tant ell com el seu familiar servita estan prou contents amb la rapidesa amb què P. Vettori ha suggerit un professor per a Roberto.

2. No tenim identificat aquest Bernardo Ghirolami.

3. Pietr'Angelo de Barga (1517-1595), a part de ser en aquells moments professor a la Universitat de Pisa, era prou conegut pels seus versos llatins, que va començar a conrear quan encara era estudiant.

4. No tenim dades d'aquest personatge.

5. No sabem qui és Ludovico Antinori.

6. O. Pantagato apunta una suposició que esdevindrà la causa -real o fingida- que impedirà que P.-A. da Barga sigui el professor del cardenal de Nobili. Precisament la renovació constant de la universitat, que Cosimo de Medici va reobrir al novembre de 1543, i la presència permanent de grans noms representaven la part principal de la política cultural del *Duca*²⁴.

²⁴Vg. sobre el tema D. Marrara, *L'Università di Pisa come università statale nel Granducato Mediceo*, Milà 1965, i també C. Cascio Pratilli, *L'Università e il principe. Gli studi di Siena e di Pisa tra Rinascimento e Controriforma*, Florència, 1975. Un humanista que va tenir una especial preponderància en la restauració de la universitat de Pisa va ser Lelio Torelli, com sabem per la seva correspondència amb A. Agustín i J. Matal. Vegeu-la editada per J.-L. Ferrary (1992).

19. O. P. A P. VETTORI

1. En el pròleg a la seva edició de les cartes entre L. Torelli, A. Agustín i J. Matal, J.-L. Ferrary, parlant de la Universitat de Pisa, ofereix alguns exemples de sous: «*Ansovino [scilicet de Medici] enseigna à Pise en 1544-1545. Il avait dans l'ensemble obtenu satisfaction, puisque son salaire était de 600 écus d'or, de loin le plus élevé de toute l'Université. Nic. Guicciardini et le canoniste Branda Porro, qui venaient juste après, n'avaient que 500 écus d'or*»²⁵. Per molt que el sou d'Ansovino de Medici excedís els de la resta de professors, era anterior en deu anys al de P.-A. da Barga que, per tant, no devia ser sinó superior als cent cinquanta escuts que li oferia V. de Nobili.

2. Vincenzo de Nobili havia de fer una petició a Cosimo de Medici, per tal que aquest autoritzàs P.-A. da Barga a abandonar la universitat i passar al servei d'un privat.

²⁵Vg. J.-L. Ferrary (1992), pp. 27-28. Més informació a C. Fedeli, *Documenti e pagine di storia universitaria*, Pisa, 1912, obra també citada per J.-L. Ferrary.

20. O. P. A P. VETTORI

1. Es comença a complir la temença anunciada per O. Pantagato en una carta anterior: Cosimo de Medici, adduint el fet que la universitat s'ha de renovar, es resisteix a desprendre's de P.-A. da Barga.

2. La nova maniobra que ara han preparat consisteix en el fet que sigui el mateix P.-A. da Barga qui vagi a parlar amb el *Duca* i li demani el permís per sortir de la universitat.

21. O. P. A P. VETTORI

1. Pràcticament ja han perdut les esperances que el professor que volen pugui sortir de la universitat de Pisa, però ell, P.-A. da Barga, per contra, espera sortir-se'n bé, de l'entrevista amb el *Duca*.

2. En cas que l'assumpte prosperàs, convé que no quedi només en paraules i que se'n signi un document escrit, sense l'existència del qual V. de Nobili no mourà un peu.

3. Vincenzo de Nobili.

22. O. P. A P. VETTORI

1. Ja s'ha produït l'entrevista entre Cosimo de Medici i P.-A. da Barga, però els resultats no han estat favorables per a la família de Nobili ni per al professor, que haurà de romandre a la Universitat de Pisa.

2. En la carta anterior, O. Pantagato i els de Nobili ja havien perdut les esperances d'aconseguir P.-A. da Barga, però saberen que aquest confiava que el parlament amb Cosimo de Medici li aportaria resultats positius. Arran de la negativa que li ha donat el *Duca*, O. Pantagato creu que aquell no tenia cap confirmació prèvia de la voluntat del príncep, sinó tan sols el seu desig d'anar a casa de Nobili.

3. Com a últim recurs, potser P. Vettori anirà a entrevistar-se amb Cosimo de Medici, perquè a tota costa R. de Nobili hauria de tenir com a professor P.-A. da Barga. La situació, però, no és gaire favorable, ja que O. Pantagato apunta aquí que el fet d'adduir la renovació de la universitat no és gaire creïble.

23. O. P. A P. VETTORI

1. El desenllaç de tota la trama ordida durant una sèrie de mesos per procurar un professor al jove cardenal R. de Nobili ja s'ha produït: de cap manera no ha pogut ser el tan desitjat Pier'Angelo da Barga i s'han hagut de conformar amb Giovanni Battista Gabio.

2. Aquest professor del cardenal, tot i tenir unes qualitats positives, és considerat mediocre pel nostre monjo, segons la seva expressió «*io mirava più alto - e V(ostra) S(ignoria) m'intende bene*».

24. O. P. A P. VETTORI

1. No sabem qui és Thomaso Bardi.
2. Procaccio, que ja ha sortit en alguna altra carta, és un personatge que fa d'intermediari entre Pantagato i Vettori.
3. Lorenzo Bartholi potser era un germà de Cosimo Bartholi, secretari de Cosimo de Medici.

25. O. P. A P. VETTORI

1. Com ja s'havia anunciat en la carta anterior, L. Bartholi havia d'anar a Roma i passaria a veure O. Pantagato.

2. Tal com es pot llegir al començament de la carta i ara es torna a repetir aquí, P. Vettori va demanar a O. Pantagato que parlàs a L. Bartholi d'una qüestió que concernia P. Vettori.

Fins ara no tenim cap element que ens permeti suposar quina pugui ser.

26. O. P. A P. VETTORI

1. Aquest amic d'O. Pantagato és Hieronimo della Rovere, com veurem en una carta posterior²⁶.

2. Parlant d'editors, O. Pantagato creu que és millor no sortir fora d'Itàlia, tot i que ell coneixia personalment Henry Etienne arran de la seva estada a París, primer com a estudiant i després com a professor.

3. Torrentino és el nom llatinitzat de l'holandès Laevinus van der Becke, el qual va instal·lar-se a Florència, cridat per Cosimo de Medici, el 1547 i en poc temps va assolir una prestigiosa fama.

4. Roberto de Nobili.

²⁶A la carta núm. 28 trobam aquesta informació: «*il Signore Hieronymo della Rovere ritornando di Francia me ne donò uno*».

27. A. AGUSTÍN A O. P.

Aquesta carta ha estat editada per J. Carbonell (1991), qui en fa un extens comentari, molts elements del qual nosaltres hem repetit aquí.

1. P. Manuzio havia editat les cartes de Ciceró, acompanyades d'un comentari²⁷, obra que A. Agustín ha consultat i ara en comenta una carta, concretament *Epist.ad fam. XIII 2*.

2. Els mots que causen dificultats a Agustín són *subitum est* i *remigrare*. La frase en què s'inclouen diu així: «*Nam propter opera instituta multa multorum subitum est ei remigrare K. Quintilibus*».

3. El nom propi amb el qual comença la carta és *C. Aviano*, que Agustín llegia *Aviano* i corregia en *Avieno*, segurament per major familiaritat amb aquest nom.

4. La moneda que descriu es correspon amb les de la tipologia RIC Augustus 159-ss.

²⁷P. Manutius, *M. Tulli Ciceronis Epistulae familiares, diligentius quam quae hactenus exierunt, emendatae Pauli Manutii scholia...*, Venècia 1543 (reeds. 1546, 1548, 1554, 1558).

28. O. P. A P. VETTORI

1. Desconeixem qui pugui ser aquest Jacopo que P. Vettori ha enviat amb una carta de recomanació a O. Pantagato.

2. Bernardo Salviati, germà del cardenal Giovanni, que va ser el patró de Pantagato. Aquest Bernardo, que havia estat prior de Càpua, gran Prior de Roma, general de les galeres, bisbe de Sant Papoul i després ho fou de Clermont, on el devé visitar Jacopo. També va arribar a ser cardenal (1560).

3. P. Vettori té un comentari a punt d'entregar a la premsa, però no troba editor. No serà l'última vegada que haurà de passar per aquests tipus de dificultats, en les quals el seu amic Pantagato no el pot ajudar gaire.

4. Giovanni della Casa va morir el 1556, d'aquí que Pantagato li col·loqui els mots *buona memoria*. Potser els dubtes sobre la invocació de Venus per part de Lucreci eren deguts al fet que l'autor era defensor de l'epicureisme, però l'explicació rau en l'al·legoria. En paraules de M. Dolç, «Aquesta invocació a Venus, objecte de nombroses interpretacions, sembla estranya en un epicuri. Sens dubte, significa per al poeta un brillant expedient al·legòric per a associar-hi dos conceptes distints: d'una banda, la personificació del poder creador de la natura i de l'*hedoné* epicúria; de l'altra, la presència de la deessa tradicional que, a través del seu fill Eneas, és, segons una versió mítica, la mare del poble romà i la

divinitat tutelar d'algunes famílies antigues, com la dels Julis i la mateixa dels Memmis»²⁸.

5. No tenim indicis suficients per saber de quin passatge de Plutarc es tracta.

6. El fragment de l'obra *Ifigènia a la terra Tàurica* d'Eurípides a què es fa referència i del qual se n'aporten alguns mots és el comprès entre els vv. 80 - 816, moment en què es va produint el reconeixement entre els dos germans.

7. Els mots 'Ἡλίου μετάστασιν (v. 816) al·ludeixen al moment que el sol, horroritzat del que veia, va girar el seu curs, la qual cosa es va produir quan Atreu va cometre crims abominables. Segons P. Vettori, l'ús d'aquests mots per part d'Eurípides intensifica la lletjor dels fets d'Orestes, mentre que O. Pantagato opina que tan sols en fa una al·lusió.

8. O. Pantagato afirma que el troqueu no es troba en cap sèrie de trímetres fets pels grecs. De tota manera, el que caracteritza la mètrica de les tragèdies és la polimetria: *«It has been mentioned that the dramatists often swing from one type of metre into another within the limits of a strophe. The greatest diversity is found in some of the long astroptic plays of Euripides and Sophocles. The great advantage of astroptic composition to the tragedian was that the words did not at any point have to fit into a predetermined melodic frame, while the melody could be shaped throughout to express all the emotional nuances of the words. Polymetry was a natural resource in these circumstances. [...] Iambics, ionics, anapaests, aeolics, dactyls, and dactyloepitrite -everything except cretics and*

²⁸Vg. Lucreci, *De la Natura*, traducció i edició a cura de Miquel Dolç, Barcelona, 1986, p. 65.

dochmiacs»²⁹.

9. No sabem els motius que varen provocar que O. Pantagato canviàs de residència i deixàs la casa de Nobili, on era tan ben acollit.

²⁹M. L. West, *Introduction to Greek Metre*, Oxford, 1987, pp. 66-67.

29. O. P. A O. PANVINIO

1. El mateix any de la carta (1557) surt publicada la primera edició dels *Fasti et Triumpho Romanorum* d'Onofrio Panvinio a Venècia, a l'impremta de J. Strada. Com veiem, abans de lliurar-los-hi, havia volgut rebre l'aprovació d'O. Pantagato, el qual no és tan ràpid com voldria a l'hora de mirar-se'ls.

2. O. Panvinio no només volia que el de Brescia es llegís la seva obra, sinó que li demanava que corregís el que no li agradàs, tal era la confiança que dipositava en ell -tot i que s'ha de dir que li sobraven motius per fer-ho, no només per la seva superioritat en anys, sinó també en coneixements-, cosa que aquest refusa de fer, perquè li agrada discutir les coses a través d'un diàleg.

3. O. Panvinio demana qüestions de cronologia del comput dels anys segons els hebreus i els grecs, que ja anava recopilant per donar forma a la seva obra *Chronicon universale*, la qual mai no arribà a veure la llum. Les altres qüestions que planteja al servita són de cara als *Fasti*, que arribaven fins al moment present d'ells, essent l'últim emperador esmentat allí Carles V.

4. Christopher Metzler.

5. Personatges no identificats.

30. O. P. A O. PANVINIO

1. Antonio Agustín.

2. O. Pantagato es pensava que l'autor del Fastos era Verri Flac³⁰, com sabem per la correspondència conservada d'A. Agustín.

3. O. Panvinio mai no va residir una llarga temporada a Roma, sinó que la major part del seu temps va transcórrer visitant biblioteques i arxius altres que els de la ciutat. És freqüent, en les cartes que O. Pantagato li adreça, l'esment d'una visita de breu durada, que es fa necessària per comentar alguns temes que no es poden tractar per carta, com ara aquesta, en què només s'hi estarà un dia.

4. Noves al·lusions als còmputos d'anys, en aquest cas seguint els càlculs d'Eusebi de Cesarea, per a l'obra de Panvinio *Chronicon universale*³¹.

³⁰ Ja ho hem explicat en el comentari de la carta 16. Vg. allí la transcripció d'una carta que així ho refereix.

³¹En la carta anterior ja s'ha fet esment d'aquesta obra, que mai no va arribar a ser publicada.

31. O. P. A O. PANVINIO

1. O. Pantagato es veu incapaç de poder revisar correctament els llarguissims llistats que li ha fet a mans O. Panvinio, de còmputos d'anys i d'emperadors.

2. Veiem aquí quina és l'opinió del monjo servita sobre la papessa Joana: tot i que n'hi hagi prou testimonis literaris i que la gent hi cregui, no té per què ser veritat, argument que influenciarà O. Panvinio, qui serà el primer a desmentir la història.

3. O. Pantagato no accepta el ritme que porta el monjo agustí, el qual sempre corre massa, fet que esdevé normal si tenim en compte el nombre d'obres publicades i altres tantes enxarxades i començades que ens ha deixat. Recordem que va morir als trenta-vuit anys.

32. O. P. A O. PANVINIO

1. Com podem intuir, O. Panvinio havia enviat una carta ben llarga a O. Pantagato per exposar-li les seves idees i descobertes sobre les tribus, tot esperant que aquest li'n resolgués els dubtes. Ja hem vist a la carta 10 que P. Manuzio també li consultava el parer al respecte.

La “*chartuccia*” a què fa referència serien uns apunts d'ús personal, més o menys equivalents als que d'ell conservam pel que fa a la cronologia³².

2. No és estrany el comentari que fa O. Pantagato al seu jove amic O. Panvinio, de descurar l'ortografia, si tenim en compte la gran quantitat d'obres publicades i altres tantes en preparació que aquest va deixar en morir. Comparat amb ell, O. Pantagato és el seu pol oposat, ja que mai no va publicar res i potser per això tenia prou temps per donar voltes als arguments i rumiar-se'ls.

A continuació vénen els noms de les tribus que O. Panvinio havia preparat, segurament per incloure dins la seva obra *Reipublicae Romanae commentariorum libri tres*, que publicaria a Venècia el 1558. En primer lloc, O. Pantagato li fa veure que són tres i no sis les tribus «*PVBLILIA* e *POPLILIA*, *POMPTINA* e *PONTINA*, *CLVSTVMINA* e *CRVSTVMINA*», les quals presenten variants ortogràfiques. Després, fa un recompte per número de tribus que comencen amb la mateixa inicial, que només s'aparta de la veritable llista en els següents casos: de les que comencen amb la lletra C, en té quatre i han de ser cinc, perquè li deu faltar la *Collina*. Se'n deixa una que comença amb la lletra H, la *Horatia*. De la M, en dóna

³²Al MS BAV Vat. Lat. 6785 hi ha uns folis d'apunts corresponents al còmput dels anys del món segons diferents autors (ff. 5 i 6).

dues, però ell considera la *Mentina* entre elles i, per contra, ha de ser la *Menenia*. De la O només n'hi ha una i ell en dóna dues, perquè la tribu *Ocriculana* no és tal. Finalment, de la V li'n sobra una, que és la *Veientina*.

3. C. Sigonio molt probablement devia basar-se en aquesta afirmació que fa Titus Livi en el llibre tercer: «*T. Veturium Geminum, sive ille Vetusius fuit*» (LIV. III, 8, 12), o en aquesta altra: «*unus M. Veturius ex patriciis candidatis locum tenuit*» (LIV. V, 13, 3).

4. El primer d'aquest personatges pot ser un metge amic d'O. Pantagato, mentre que el segon s'ha d'afegir a la llista de no identificats.

33. O. P. A. O. PANVINIO

1. Pel que fa als diferents sistemes de càlcul cronològic que esmenta O. Pantagato, ja hem dit que al MS. BAV Vat. Lat. 6785 hi ha alguns folis que contenen taules i apunts seus. En el foli 27r. hi trobam aquesta correlació:

Ezecine anni XIII mense X

incipit annus hebdom.

Ezecine anni XIV mense VIII

incipit annus IV Olymp. XV

in fine anni IV Olymp. VI eiusdem

4. Cyri XXVIII exacti finitur

LXX lechoniae, ab Hieremia et

Daniele obitus

Darius Hysthaspis incipit anno

II Olymp. 69

Tertius eiusdem Olymp. et scen-

dus eiusdem Darii est LXX ab exusto

templo, cuius mense XI idest Ia-

nuario prophetat Zacharias LXX

Nabuchodonor [sic] primus incipit in

Babylona anno II Olymp. 37 Josiae

XIV 21.43.10. 14 menses 3. 4

Nabuchodonosor II F incipit anno

III Olymp. XLII. Ioacim IV. anno suo

XIX capit sedeciam, exurit templ.

Abilamaroduch P incipit anno II O-

lymp. LIII

Niglisar F incipit IV an. Olymp. LV

Labosardach F incipit an. II. Oly. LIX

Baltasar F incipit III Olymp. LIX fi-

nitur cum regno a Cyro infin annum

primi Olymp LXI.

O. Pantagato devia guardar aquests apunts per poder comentar-los personalment amb O.

Panvinio quan aquest pugués anar a Roma.

2. Fa referència a alguns consolats: Albí i Pansa ho foren el 43 a. C. Corvus va ser cònsol el 301 a. C.

3. Pantagato confessa que s'ha aclarit gràcies a l'obra de Jean Cuspinian (1473-1529), que, paradoxalment, no coneix directament, sinó a través de referències d'O. Panvinio: «*Anzi da Cuspiniano che non mi mostrate mai -il quale per non haverlo letto, non credeva che avesse tanti fasti, ma solo si fondasse ne li historici- [...]»*³³. Aquest autor d'origen austríac va escriure, entre d'altres, *De Caesaribus atque imperatoribus romanis opus insigne*, publicat pòstumament el 1540. L'obra era molt completa i anava acompanyada

³³Cf. carta 37.

d'uns comentaris sobre Sixt Rufus i sobre la *Crònica* de Cassiodor.

Els *Fasti Greci*, anomenats també *Chronicon Paschale* o *Fasti Siciliani* foren adquirits per J. Zurita el 1550, dels quals A. Agustín li'n demanà una còpia quatre anys més tard, el 1554³⁴.

4. En el mateix MS BAV Vat. Lat. 6785, f. 76r. tenim més informació arran d'aquest personatge:

Susacim (non Psusennes) primus an-

n<u>s currit cum Solomonis 24

Smendis (qui Susacim) annus 22 cur-

rit cum Solomonis 40

Segons està escrit en la Bíblia (*Reis* I 14, 21), Roboam, fill de Salomó, va patir l'atac del rei egipci Sesac durant el cinquè any del seu regnat (c. 930 a. C), perquè aquest volia restablir la influència egípcia a Canan. D'aquesta campanya n'hi ha un esment al murs del temple d'Amon, a Karnak.

5. Amon, fill de Manasses, tenia vint-i-dos anys quan va començar a regnar, segons la Vulgata (*Reis*, II 21, 19). O. Pantagato apunta altres supòsits que O. Panvinio ha deixat de banda en el seu recompte.

6. L'honestetat d'O. Pantagato es fa palesa en les raons que addueix a l'hora de decantar-se per l'existència o no de la Papessa Joana. En anteriors cartes havia argumentat el fet que

³⁴ J. Carbonell (1991), pp. 99-101.

no havia d'existir perquè els autors, seguint les creences populars, ho diguessin. Ara, en canvi, troba que la brevetat del seu pas per la cadira de Sant Pere no és un motiu suficient per excloure'l, així com tampoc no ho és el fet que la història suposi un cop baix a l'Església, perquè s'ha de mantenir una fidelitat absoluta a la veritat.

7. Personatge que tal volta pot ser identificat amb un metge homònim, amic de Pantagato, que apareix alguns cops al *Codex ratioum*.

8. Protonotari era el títol que els emperadors atorgaven a un gran oficial de la seva cort, amb qui el príncep despatxava. La institució prové ja dels temps dels emperadors romans, que gaudien d'un "primer notari". En el cas d'O. Panvinio, sabem que tenia bones relacions amb l'emperador Ferran I i amb el rei Felip II, ja que més endavant veurem com li concedeixen un ajut econòmic.

34. O. P. A O. PANVINIO

1. De nou tenim una referència als apunts que O. Pantagato havia confeccionat sobre les diferents cronologies dels anys del món segons els autors, conservats en part al MS. BAV Vat. Lat. 6785.

2. No creiem que sigui cap referència concreta de l'obra d'Heròdot, sinó un buidat del contingut assenyalant les nombroses vegades que apareixia l'antropònim.

3. Poser Pantagato es refereixi al passatge de l'anomenada arqueologia de Tucídides en què l'autor desqualifica poetes i logògrafs, I 20-21: «οὕτως ἀταλαίπωρος τοῖς πολλοῖς ἡ ζήτησις τῆς ἀληθείας, καὶ ἐπὶ τὰ ἐτοῖμα μᾶλλον τρέπονται. Ἐκ δὲ τῶν εἰρημένων τεκμηρίων ὁμως τοιαῦτα ἂν τις νομίζων μάλιστα ἃ διήλθον οὐχ ἀμαρτάνοι, καὶ οὔτε ὡς ποιηταὶ ὑμνήκασι περὶ αὐτῶν ἐπὶ τὸ μείζον κοσμοῦντες μᾶλλον πιστεύων, οὔτε ὡς λογογράφοι ξυνέθεσαν ἐπὶ τὸ προσαγωγότερον τῆ ἀκροάσει ἢ ἀληθέστερον, ὄντα ἀνεξέλεγτα καὶ τὰ πολλὰ ὑπὸ χρόνου αὐτῶν ἀπίστως ἐπὶ τὸ μυθῶδες ἐκνευκικώτα, ἠϋρήσθαι δὲ ἡγησάμενος ἐκ τῶν ἐπιφανεστάτων σημείων ὡς παλαιὰ εἶναι ἀποχρώντος».

4. Dionís l'Exigu és un monjo escita del s. VI d. C., que va adoptar aquest nom com a expressió d'humilitat. Va ser l'introduïdor del sistema de comptar els anys pel naixement de Jesucrist i no per l'encarnació.

5. Vg. el comentari de la carta anterior, en què ja apareixia aquest personatge bíblic,

Susacim, contemporani de Roboam, fill de Salomó.

6. Noves al·lusions al còmput d'anys del món, les sumes d'alguns dels quals tenim conservades als ff. 5v. i 6r. del MS BAV Vat. Lat. 6785, amb lletra d'O. Panvinio. Són: *Hebrea vulgata*, *Graeca Trad.*, *Graeca*, *Josephus*, *P. Octavius* (és a dir, el còmput que afirma que té -«*mi sono chiarito*»-) i *Eusebius*.

7. És la papessa Joana, tema que ja ha sortit en les cartes 16, 31 i 33.

8. Aquest Remigio tal vegada sigui un metge amic d'O. Pantagato, esmentat en el *Codex rationum*.

9. Segurament es deu referir al passatge LIV. II 16, 4: «*Namque Attius Clausus, cui postea Appio Claudio fuit Romae nomen, cum pacis ipse auctor a turbatoribus belli premeretur nec par factioni esset, ab Inregillo, magna clientium cumitatus manu, Romam transfugit. His civitas data agerque trans Anienem; vetus Claudia tribus additis postea novis tribulibus qui ex eo venirent agro appellati. Appius inter patres lectus haud ita multo post in principum dignationem pervenit*».

10. L'obra d'O. Panvinio a la qual es fa referència, *Romani Pontifices et Cardinales S. R. E. ab eisdem a Leone IX ad Paulum papam IV [...] creati...* va sortir publicada el 1557, any de la carta. Per tant, a pesar dels emperors que el servita hi posa, l'agustí ja ha enviat a la impremta l'obra.

11. Pantagato fa servir una sentència d'Horaci, *Ars Poet.*, v. 390.

35. O. P. A O. PANVINIO

1. En la carta anterior, O. Pantagato no creia de cap manera que O. Panvinio arribàs a port la seva obra sobre els pontífexs i cardenals tal com estava, i d'això li'n donava tres raons, dues de les quals aquest li ha rebutades en la seva resposta.

2. La pau a la qual s'al·ludeix és la que signaren el Papa Pau IV i Felip II per evitar que el duc d'Alba, aleshores virrei de Nàpols, entràs a Roma i es produís una altra vegada un saqueig com el 1527. El Papa Carafa, napolità, s'oposava a la presència espanyola allà i en volia recuperar la jurisdicció eclesiàstica que estava en mans reials i ja des de mitjans del 1556 cercava aliats per fer front als Habsburg, però a poc a poc a mesura que anava avançant el conflicte es va anar quedant sol.

3. Personatge que tal volta es pot identificar amb un metge amic de Pantagato, present en el *Codex rationum*.

36. O. P. A O. PANVINIO

1. O. Pantagato i O. Panvinio no es posen d'acord a l'hora de fixar una terminologia per parlar de cronologia, ja que el segon només comprova si l'autor que esmenta els anys de Crist ho fa comptant-los des de l'encarnació o des del naixement -el primer que els comptabilitza d'aquesta manera és Dionís l'Exigu-, mentre que el servita compara la cronologia aportada amb l'altra cronologia que té dels cònsols romans, etc.

Els principals autors que manegen són Eusebi de Cessarea i Cassiodor dins el grup dels antics i M. Scott, J. Cuspinian i H. Glarean entre els moderns³⁵.

2. Metó fill de Pausània és un astrònom atenès del s. V a. C. És l'inventor d'un cicle, anomenat cicle metònic en honor seu, que comprèn un període de deu anys, temps en què s'esdevenen dues-cents trenta-cinc llunacions. Els càlculs moderns demostren que les 235 llunacions equivalen a 6939 dies i 16 ½ hores, mentre que 19 anys solars són 6939 dies i 14 ½ hores. Per tant, el cicle de Metó només es desvia de la veritat un parell d'hores.

3. Tal vegada es tracti d'un metge company de Pantagato.

³⁵Anteriorment ja hem esmentat Eusebi i J. Cuspinian. Henry Glarean (1488-1563) va ser un humanista suís que es dedicà sobretot a la música i a les matemàtiques.

37. O. P. A O. PANVINIO

1. Fa aquesta afirmació perquè ell té un dia de la setmana assignat a escriure les cartes, que és el dissabte: *«Io mi truovai occupatissimo nel arrivarmi sopra, per esser sabbato, giorno ordinario a scrivere lettere»*³⁶.

2. Són les cartes 34 i 36 respectivament.

3. Dionís l'Exigu va fixar el naixement de Crist l'any 753 de Roma, per la qual cosa l'errada no era d'un sol any.

4. Jean Cuspinian és un autor que Pantagato coneix tan sols de referències que li n'ha fet O. Panvinio.

5. Per les poques pistes que dóna Pantagato no podem deduir qui és aquest crític del llibre d'O. Panvinio, però deu tractar-se d'algun amic seu. Tenim els mots que li'n féu C. Sigonio: *«Io vi consiglio da amico (...) per che v'amo da fratello (...) che restampiate i vostri fasti, ma che voi siate presente al corregerli,percio che mai si fara cosa buona altrimenti»* i també els d'Agustín: *«La stampa vostra mi par tropo minuta, et molto scorretta, pur quando sara finita stara ben ogni cosa»*³⁷.

³⁶Carta 119.

³⁷ Pel que fa als mots de Sigonio, vg. BAM MS D501inf., f. 158v., mentre que la crítica d'Agustín és a J. Carbonell (1991) p. 172.

6. S'està referint a la segona edició que preparava O. Panvinio dels *Fasti et Triumpho Romanorum* ..., que va aparèixer el 1558, pocs mesos després de la data d'aquesta carta, amb el títol *Fastorum libri V a Romulo rege usque ad Imperatorem Carolum V Austriam*..., publicats a Venècia per V. Valgrisi.

7. Celio Rodigino és el nom italianitzat de Ludovico Ricchieri (1469-1525), professor de grec i llatí a Rovigo, que era la seva ciutat natal, i també a Bolonya, Milà, etc. També fou professor d'eloqüència a Ferrara.

8. Personatge que identificam amb un metge amic de Pantagato, el nom del qual apareix en el *Codex ratiouum*.

9. Per la data, no pot tractar-se més que del cardenal Diomedea Caraffa.

38. O. P. A O. PANVINIO

1. O. Panvinio ja dóna per acabada i a punt de remetre a la impremta la seva segona versió dels *Fasti*, perquè no té noves inscripcions, mentre que O. Pantagato l'hagués completada amb comentaris contrastant el que diuen al respecte els autors antics.

2. Sòcrates l'escolàstic (380-450) és el primer laic que emprèn l'estudi de la història eclesiàstica. Té una *Historia ecclesiastica* que esdevé importantíssima per a l'estudi de la història del període patristic comprès entre el segle IV i el V. L'obra es divideix en set llibres, cadascun dels quals es correspon amb el regnat d'un emperador de l'imperi romà d'Orient, des de Constantí I (324-337) fins a Teodosi II (408-450).

3. El consolat de Probus amb Paulí és l'any 278; el de Tàcit i Emilià, el 276; el segon de Probus amb Luci Lupus, l'any 279.

4. És el llibre *Romanorum Principum et eorum quorum maxima in Italia imperia fuerunt libri IIII ...*, que O. Panvinio publicarà el 1558.

5. Personatge no identificat. Sembla tractar-se d'un cuiner.

39. O. P. A O. PANVINIO

Aquesta carta és la primera d'una sèrie de set petites missives sense data. Precisament pel seu tamany reduït i la manca de data deveren ser col·locades al final de l'aplec de cartes que O. Pantagato va adreçar a O. Panvinio i que podem trobar en els noranta-dos primers folis del MS BAM D501 inf. Nosaltres proposam incloure-les entre la carta 38 (del 10-12-1557) i la 47 (del 22-01-1558), ja que pels temes que s'hi tracten podrien molt bé cobrir aquest mes llarg que separa aquestes dues.

1. L'obra a què fa referència és *Epitome Pontificum Romanorum*, publicada per O. Panvinio a Venècia l'any 1557, element cronològic que ens permet datar la carta.

2. La cita bíblica és Sant Joan 21, 15.

3. O. Pantagato es queixa del lamentable estat final de l'obra d'O. Panvinio. Sembla que en aquest cas les errades han estat culpa de l'editor, que era Jacopo Strada, el qual també li va publicar la primera edició dels *Fasti* sense gaire èxit. No tota la culpa, però, recau sobre l'editor, ja que el nostre Panvinio no havia comprovat molt bé la correspondència cronològica de la successió de Sant Pere.

40. A. AGUSTÍN A O. P.

El contingut de la carta, harmònic amb les immediatament anteriors i posteriors, serveix per donar-li una datació aproximada, perquè tan sols és un dels nombrosos bitllets conservats al MS Vat. Lat. 3391 que A. Agustín va remetre al nostre monjo per indicar-li algun tema puntual.

1. Panvinio es dedicava a l'obra *Romanorum principum et eorum quorum maxima in Italia imperia fuerunt libri IIII*, que va veure la llum a Basilea el 1558, i necessitava saber la genealogia d'algunes famílies.

2. Ciceró parla d'aquestes relacions de parentiu a *Brut.* 58 i a *De orat.* I 7.

3. Pantagato devia tenir problemes novament amb la seva cama, però si miram el f. 165 r. del MS. BAM J29^{inf}, corresponent a les despeses d'aquest any, només hi ha uns pocs diners lliurats a l'apotecari.

Tot seguit Agustín esmenta "*le publiche calamità*", referent potser a una crescuda important del riu Tíber, el qual s'havia desbordat a començaments d'octubre del 1557³⁸.

³⁸L. Latinio dona aquesta informació en una carta a A. Masio: «*Tybrim enim, vel assiduis aliquot dierum imbribus vel quot ego verissimum puto, naturali quadam auctus humoris redundantia, quae satis temporibus intra terrae venas collecta aliquando tandem erumpat necesse est; ita Urbem aquis cretosoque coeno replevit, ut proluviem illam infaustam, quae sub Clemente VII vicesimo octavo ab hinc anno contigit, minimo minus aequaret*», L. Latinio, p. 56. La informació es troba també en J. Carbonell (1991), p. 548.

41. A. AGUSTÍN A O. P.

Igualment com en la carta anterior, el contingut serveix per datar-la aproximadament. Estam d'acord amb J. Carbonell (1991), que proposa confrontar el contingut amb una carta que Agustín remet al seu amic F. Orsini del 28-12-59, en la qual esmenta Frontó amb naturalitat, mentre aquí acaba de conèixer-lo. A part d'això, «no és probable que aquesta carta hagi estat escrita en èpoques en què Agustín estava absent de Roma (...), puix que (...) durant les seves absències estava molt mancat de llibres, cosa que li hauria dificultat consultar el llibre en qüestió i donar una cita precisa com la de Quintilià» (p. 551). Per tot això, si el 1558 Agustín parteix cap a Allife, la carta ha de ser de finals de 1557.

1. La cita és CIC. *Verr.* IV 75-77.

2. El gramàtic conegut per Frontó en aquells moments era el d'una edició feta per Parrhasius el 1509 de l'obra *Cornelii Frontonis de nominum verborumque differentiis*, però avui dia aquest opuscle no es considera de Frontó.

3. Quintilià en parla a *Inst. Or.* X 7, 31: «*Nam Ciceronis ad praesens modo tempus aptatos libertus Tiro contraxit: quos non ideo excuso quia non probem, sed ut sint magis admirabiles (...)*».

42. O. P. A O. PANVINIO

Hem datat aquesta carta a finals de 1557 perquè la informació sobre els consolats que O. Pantagato desitja aclarir deu ser per retocar l'obra d'O. Panvinio *Fasti et triumpho...*, la qual va sortir publicada en segona edició el 1558. A més, en cartes immediatament anteriors s'han tocat aquests temes de manera molt semblant.

1. El VII consolat de Constantí va ser l'any 326, juntament amb Constanci II i el VIII, el 329 amb Constantí el Jove.

43. O. P. A O. PANVINIO

Hem datat aquesta carta a finals de 1557 perquè la informació sobre els consolats que O. Pantagato desitja aclarir deu ser per retocar l'obra d'O. Panvinio *Fasti et triumph...*, la qual va sortir publicada en segona edició el 1558.

1. Probablement O. Panvinio s'havia queixat en la seva carta que alguns temes no poguessin ser tocats si no era en persona, com moltes vegades li diu O. Pantagato. D'aquí que ara aquest últim s'intenti disculpar.

2. Aquest consolat d'Ulpi i Poncià com a tal no existeix, sinó que Poncià va ser cònsol el 238 amb Fulvi Pius, l'abreviatura del qual, FVL. PIVS, devé confondre O. Panvinio. Ticià i Felicià compartiren el consolat l'any 337.

3. El vers d'Ausoni (23, 4, v. 3, p. 213 Prete) és al poema titulat "*consulari libro subiciendi quem ego ex cunctis consulibus unum coegi Gregorio ex praef.*", que per la seva breu extensió reproduïm íntegrament:

*Vrbis ab aeternae deductam rege Quirino
annorum seriem cum, Procule, accipies
mille annos centumque et bis fluxisse novenos
consulis Ausonii nomen ad usque leges.
Fors erit, ut, lustrum cum se cumulaverit istis,
confectam Proculus signet olympiadam.*

Un dels manuscrits omet *centumque*, però no sembla ser aquest el problema textual que té

Panvinio.

4. Aquest *padre procuratore* deu ser el General dels Agustins.

44. O. P. A O. PANVINIO

Consideram que la carta ha de pertànyer al grup de les primeres que va escriure el 1558 el nostre monjo perquè aquest conjunt de petites notes sense data cobreix el període de mitjans de desembre de 1557 -tenim una carta del deu de desembre- fins a finals de gener de 1558, el vint-i-dos del qual tornam a tenir carta datada.

1. Els anys als quals fa referència són el 276 -any del consolat de Tàcit i Emilià- i el 297, que és el del consolat de Galeri i Maximià. Aquest últim no figura a la *Chronica* de Cassiodor.

2. És el general dels Agustins.

45. O. P. A O. PANVINIO

Els comentaris que fa O. Pantagato en aquesta carta són les reflexions pròpies per adreçar a Panvinio quan aquest està acabant de retocar la seva segona edició dels *Fasti*, que publicarà dins el mateix any 1558. Per tant, hem de situar la carta uns quants mesos abans de la publicació.

1. El consolat de Gal·lus i Volusità va ser l'any 252. L'any 253 és el de Volusità i Màxim. Volusità va romandre al poder des del 251 al 253, cosa que no admet O. Pantagato, ja que es pensa que tan sols va governar un any. La fixació de la cronologia exacta d'aquest emperador és conflictiva, però, si repassam els autors que s'esmenten en la carta, alguns dels quals cal que identifiquem. "*Hermann*" és Hermann *Contractus*, anomenat així per una paràlisi que l'afectava. És un monjo del s. XI que va traduir Aristòtil i va escriure un tractat de música, però sobretot és conegut per la seva obra *Chronicon ab urbe condita ad annum 1054*, una edició de la qual es publicà a Basilea el 1529 i potser era aquesta la que feien servir O. Pantagato i O. Panvinio. "*Egnatio*" és Giovanni Battista Egnazio (1473-1553), un contemporani que va ser deixeble d'Angelo Poliziano. El 1516 va publicar *De Caesaribus libri III a dictatore Caesare ad Constantinum Palaeologum hinc a Carolo M. ad Maximilianum Caesarem*.

2. Va ser l'any 276.

46. O. P. A O. PANVINIO

Aquesta és una altra de les notes sense data que O. Pantagato devia incloure dins un altre paquet per a O. Panvinio, que podem situar com a posterior a la carta núm. 45, sobretot perquè O. Pantagato s'ha repensat la cronologia de Volusià (vg. nota 2 d'aquesta mateixa pàgina).

1. O. Pantagato respon a Panvinio entorn dels dubtes i embulls que aquest tenia a l'hora de redactar la segona edició dels *Fasti...* Amanti i Albí varen ser cònsols el 345, el primer era de l'imperi d'orient i el segon d'occident.

2. En la carta anterior O. Pantagato proposava que Volusià no hagués estat emperador per més d'un any, mentre que ara, segurament amb vista a les raons que li devé donar O. Panvinio, accepta els dos anys.

3. No hi ha cap cònsol que sigui Marí. El consolat de Marinià i Patern va ser el 268.

4. Segurament és el general dels Agustins.

47. O. P. A O. PANVINIO

El fet que O. Panvinio hagi d'acabar de resoldre els dubtes dels *Fasti*, com veiem al final de la carta, ens indica que és a punt d'enviar a la impremta la seva segona edició de l'obra, per la qual cosa datam aquesta carta a començaments de 1558.

1. Ambdós són personatges desconeguts que no tornen a sortir en tot el conjunt de cartes.
2. C. Sigonio va fer servir l'ortografia *Aebutius* en comptes d'*Ebutius* -nom d'una *gens*- en el seu text de Livi (III 6, 1) que va publicar el 1555. El diftong sobta O. Pantagato, potser perquè coneix la inscripció CIL VIII 7165, que enregistra *Ebutius*, que deu ser una incorrecció.

48. O. P. A O. PANVINIO

La carta porta, a l'encapçalament, una nota d'Agustín: «Antonio Agostino Alifano. N(umero) charta 29 tergo e carta 30»

1. Antonio Agustín era bisbe d'Allife des del desembre de 1555. Vivia, però, a Roma i nombroses vegades era el transmissor de les cartes entre O. Panvinio i O. Pantagato, de tal manera que s'establia una comunicació a tres bandes, ja que el veronès mostrava els seus dubtes a Agustín i a Pantagato aprofitant una mateixa tramesa, en comptes de fer-ho amb cadascun per separat.

2. La carta tan llarga, que O. Pantagato qualifica de "*polizino*" que li ha remès O. Panvinio és un esbós de la seva obra *Romanorum principum et eorum quorum maxima in Italia imperia fuerunt*, obra que publicaria aquest mateix any 1558. El monjo servita és qui va marcar bàsicament l'estructura de l'obra, ja que Panvinio simplement volia posar informacions de caire personal. A continuació tenim tot un seguit de consells i d'idees per desenvolupar l'estructura d'aquesta obra.

3. La primera edició dels *Fasti* feta per J. Strada tenia una tipografia que no va agradar gens a Panvinio ni a cap dels seus amics i, a més, era plena de faltes, perquè l'agustí no va ser present a la impressió. Ara, tot preparant-ne la segona, ha decidit que farà servir únicament les lletres minúscules, cosa que és de l'agrat de Pantagato. Fet aquest incís sobre els *Fasti*, el servita retorna al treball que li ha enviat Panvinio i li corregeix les errades de llengua llatina. És curiós que moltes vegades no li dóna l'explicació de la correcció, sinó que tan

sols li diu «*non vale nulla*», per exemple.

4. És la carta 47, en què Pantagato vol saber per què C. Sigonio escriu *Aebutius* i no *Ebutius*.

49. O. P. A O. PANVINIO

1. És la carta 47, en què Pantagato volia saber per què C. Sigonio escriu *Aebutius* i no *Ebutius*.

2. Gabriele Faerno era un humanista proper a O. Pantagato, a qui visitava sovint, ja que vivia a Roma. Havia nascut a Cremona, però des del 1549 estava treballant a la biblioteca Vaticana. Tot i que va compondre unes poesies llatines i va arranjar textos de les *Filipiques* de Ciceró i de les *Comoediae* de Terenci, aquesta obra seva no va veure la llum sinó pòstumament i per influència del papa Pius IV, protector seu. Va morir el 1561.

50. O. P. A O. PANVINIO

1. És una manera de referir-se a A. Agustín, tot i que ara ocupa un altre càrrec: és el bisbe d'Allife.
2. O. Pantagato s'està justificant pel fet de tenir uns apunts de Panvinio que devien ser sobre els emperadors, com ens ho indica la referència a Cal·lígula.
3. El to de la carta cada vegada va fent-se més fred, ja que veiem com Pantagato acusa Panvinio de no complir la seva paraula i obligar-lo a retornar-li abans d'hora els seus apunts, cosa que farà de totes maneres.
4. O. Pantagato ha sabut que Panvinio se sent traït per ell pel fet que ha divulgat certa informació confidencial, però aquell s'apressa a demostrar-li com va d'errata i li treu dos moments en què li va sol·licitar informació, que no era confidencial, per donar-la a un altre amic seu.

51. O. P. A O. PANVINIO

1. O. Panvinio devia haver explicat per carta a O. Pantagato com pensava estructurar la seva obra *Romanorum principum et eorum quorum maxima in Italia imperia fuerunt*, per la qual cosa ara aquest li respon aconsellant-lo i corregint-li'n errades de llengua llatina i d'història.

2. Aquest personatge apareix a Suetoni, però en cap moment no indica que sigui el successor de l'emperador, sinó tan sols un personatge proper i destacat, que aconseguia d'ell el que volia: «*Regebatur trium arbitrio, quos una et intra Palatium habitantis nec unquam non adhaerentis paedagogos vulgo vocabant. Ii erant T. Vinius legatus eius in Hispania, cupiditatis immensae; [...]*» (SVET. G. XIV 2).

En Tàcit aquest personatge apareix a les *Historiae* nombroses vegades al llibre primer i una sola vegada al segon. Va ser cònsol juntament amb Servi Galba. Un context que destacaríem com a il·lustratiu és aquest: «*Neque erat Galbae ignota Othonis ac Titi Vinii amicitia; et rumoribus nihil silentio transmittentium, quia Vinio vidua filia, caelebs Otho, gener ac socer destinabantur*» (Hist. I 13).

3. Curiosament, no ha arribat als nostres dies cap document que permeti fixar la data exacta de la batalla de Farsal.

4. Ciceró fa sortir aquest personatge, Gai Juli Cèsar Estrabó Vopisc, com a interlocutor d'un diàleg que comença al llibre II del *De Oratore*. La primera aparició és II 12.

5. Suetoni ho diu amb aquestes paraules: «*Hoc [Agrippa] quoque defuncto, multis ac diu, etiam ex equestri ordine, circumspectis condicionibus, Tiberium privignum suum elegit coegitque praegnantem uxorem et ex qua iam pater erat dimittere*» (SVET. A. LXIII 2).

6. Gabriele Faerno, cremonès d'origen, treballava a la biblioteca Vaticana i visitava sovint O. Pantagato.

7. Antonio Agustín. A continuació Pantagato dóna la notícia que partirà de Roma i ja no podrà fer més de mediador entre ell i Panvinio.

52. O. P. A O. PANVINIO

1. A la carta anterior O. Pantagato trametia a O. Panvinio tots els Gai i Luci Cèsar que recordava, amb els quals aquest devé elaborar l'*stemma* que ara li ha enviat.
2. Quan havia d'enviar cartes a C. Sigonio, veiem que O. Pantagato les entregava a A. Agustín i aquest s'encarregava de fer-les arribar al seu destí, com ja hem vist que passava amb les adreçades a Panvinio.
3. C. Sigonio havia estat malalt i O. Pantagato no n'havia sabut més noves fins que O. Panvinio, en la seva carta anterior, li va comunicar que ja estava sa i estalvi.
4. Paolo Manuzio.
5. Gabriele Faerno anava molt sovint a visitar O. Pantagato, el qual tot seguit el qualifica de mandrós per escriure cartes.
6. En les cartes *ad Atticum* de Ciceró el tal Luci Cèsar apareix en moltes ocasions, però en VII 17, 2 no presenta dubtes que és el personatge a qui fa referència Pantagato, tot i que només tenim el nom *L. Caesar*. Quant a la cita de Cèsar, tenim dos contextos en l'obra *De bello civili* que ens treuen de dubtes: "*Eo L. Caesar adulescens venit [...]*" a I 8, 2 i "*Huius adventum L. Caesar filius cum X longis continetur*" a II 23, 3.
7. *«Matrem amisit in primo consulatu, sororem Octaviam quinquagensimum et quartum*

agens aetatis annum» (SVET A. LXI 2). Efectivament és Octàvia *minor*, ja que de la germana major Suetoni només en parla a A IV 1, en parlar de la mort del pare dels tres.

8. En parlar de Júlia filla d'August és quan trobam la cita: «*Iuliam primum Marcello Octaviae sororis suae filio tantum quod pueritiam egresso, deinde, ut is obiit, M. Agrippae nuptum dedit exorata sorore, ut sibi genero cederet; nam tunc Agrippa alteram Marcellarum habebat et ex ea liberos*» (SVET A LXIII 1).

9. O. Pantagato torna a insistir que prefereix la tipografia dels *Fasti* en majúscules i, sobretot, que el text vagi acompanyat del comentari, cosa que servirà per millorar considerablement la segona edició dels mateixos.

10. Fins ara O. Pantagato trametia les cartes a A. Agustín, qui s'encarregava de fer-les arribar a O. Panvinio, però ara el bisbe d'Allife partirà de Roma per anar a Frankfurt com a nunci papal davant Ferran I.

11. L'any 83 a. C.

53. O. P. A O. PANVINIO

1. Després de la mort del cardenal G. Salviati, patró d'O. Pantagato, aquest va romandre a casa de Vincezo de Nobili, per un període de gairebé dos anys i mig, des de finals de 1553 fins a l'agost de 1556, la qual cosa tenim també corroborada pel *Codex rationum*. O. Panvinio li continuava adreçant les cartes allí.

2. T. Vinius ja ha estat esmentat com a preferit de Galba a la carta 51. Suetoni el col·loca proper a l'emperador, però de cap manera no afirma que en fos el successor. Vg. també el comentari de la carta 51.

3. Cf. SVET. A. LXIII 1.

4. Potser l'adversari de C. Sigonio sigui Francesco Robortello, com ens ho indiquen les paraules de W. McCuaig: «*During May and June of 1557 Francesco Robortello in Padua printed a four-part miscellany, one section of which, De convenientia supputationis, comprised a detailed attack on Sigonio's handling of Roman chronology (the differences between the consular list of Livy and that of the Fasti were, he said, accidental, non substantial, as Sigonio thought) with another, Emendationes, given over to random criticism of Sigonio's scholarship*»³⁹.

5. Josepo Tramezzino serà ara l'intermediari del correu entre Pantagato i Panvinio, a falta

³⁹W. McCuaig, *Carlo Sigonio: the changing world of late Renaissance*, New Jersey, 1989, p. 30.

d'A. Agustín.

54. O. P. A O. PANVINIO

1. Paolo Manuzio, el qual li devé presentar C. Sigonio quan li estava preparant l'edició de Livi, que li va publicar el 1555.

2. Antonio Agustín. Abans que partís de Roma, O. Pantagato li va lliurar el text de Panvinio sobre Galba, Otó i Vitel·li i ara no pot comentar-li'n res.

3. Totes aquestes qüestions sobre els emperadors i la seva família, les seves relacions de parentiu, etc. són de cara al llibre *Romanorum principum et eorum quorum maxima in Italia imperia fuerunt*, que Pantagato creu que no superarà les dues-centes pàgines perquè en molts casos no tenen més que conjectures.

4. «*La guerra in quell'altro paese*» es refereix a les hostilitats hispano-franceses iniciades arran de l'atac del duc de Guisa als anglesos de Calais i que no acabaran fins al juliol de 1558 amb la victòria espanyola a la batalla de Gravelines.

5. Josepo Tramezzino, que està preparant una traducció dels concilis, és l'intermediari del correu entre O. Pantagato i O. Panvinio. Com veiem, a part de les altres obres que anava preparant, O. Panvinio també arreplegava material de caire eclesiàstic que després faria sortir en les seves obres *Chronicon ecclesiasticum a C. Iulii Caesaris dictatoris imperio usque ad Imp. Caesar Maximilianum II Austrium* (1568), *De primatu Petri et apostolicae sedis potestate libre tres contra Centuriarum auctores* (1589, pòstum i tan sols se'n publicà el llibre primer), etc.

6. Qui eren els *patricii maiorum gentium* interessava a O. Panvinio per a la seva obra *Romanorum principum et oerum quorum maxima in Italia imperia fuerunt* i també per a *Reipublicae Romanae commentariorum libri tres*. Totes dues obres sortiren a la llum aquest mateix any de la carta, 1558.

Livi qualifica de patricis P. Sesti (III 33, 9), L. Quincti Cincinnatus, L. Furi Medul·lí, M. Manli, A. Semproni Atratí (IV 44, 1), K. Fabi Ambust (IV 54, 3), G. Juli Jul, P. Corneli Cos, G. Servili Ahala (IV 56, 2) i P. Manli, L. Titini, P. Meli, L. Furi Medul·lí, L. Publili Volsc (V 12, 7).

Tàcit parla d'aquests patricis als *Annales*, llibres III 48-50, IV 14-16, XI 24-27 i XII 24-26.

7. Virgili al llibre cinquè de l'*Eneida* (vv. 116-123) ho diu així:

*Velocem Mnestheus agit acri remige Pristim,
mox Italus Mnestheus, genus a quo nomine Memmi,
ingentem Gyas ingenti mole Chimaeram,
urbis opus, triplici pubes quam Dardana versu
impellunt, terno consurgunt ordine remi;
Sergestusque, domus tenet a quo Sergia nomen,
Centauro invehitur magna, Scyllaque Cloanthus
caerulea, genus unde tibi, Romane Cluenti.*

55. O. P. A O. PANVINIO

1. Pantagato va romandre a casa de Vincezo de Nobili, per un període de gairebé dos anys i mig, des de finals de 1553 fins a l'agost de 1556, la qual cosa tenim també corroborada pel *Codex ratioum*. En una carta anterior O. Pantagato confirma a Panvinio que ja fa mesos que ha canviat de residència, perquè li continuava adreçant les cartes allí. Ara veiem que vivia a casa de l'ambaixador de Felip II o, si no és així, almenys allà era on rebia el correu.

2. A. Agustín havia dit a O. Pantagato que l'adoptiu de Galba no era *Iunius*, sinó *Vinius*, la qual cosa havia estat en principi acceptada pel monjo, però ara torna a dubtar-ne.

3. El nom no apareix en Horaci.

4. Panvinio i Pantagato hauran de tenir una llarga conversa per resoldre aquestes qüestions pendents de les tribus i de l'*ius*, que aquell necessita aclarir per a la seva obra *Reipublicae Romanae commentariorum*.

5. El cardenal amb qui està O. Panvinio és Alessandro Farnese. Per l'afirmació de Pantagato en aquesta carta, sembla que Panvinio s'havia plantejat deixar d'estar al seu servei a Verona i anar a Roma, encara que el guany fos menor, però finalment no es va decidir a fer-ho.

6. És a dir, *Reipublicae Romanae commentariorum libri tres*.

56. O. P. A O. PANVINIO

Aquesta carta representa un resum dels principals temes que s'han tractat en les cartes anteriors, referents a les relacions d'unes famílies romanes amb les altres, sobretot l'entramat d'unions matrimonials dels Juli-Claudis. O. Panvinio necessitava aquesta informació per a la seva obra *Romanorum principum et eorum quorum maxima in Italia imperia fuerunt*, que publicaria el 1558. Per tant, la temàtica, que és exactament la mateixa que la de les cartes anteriors, ens permet fer la datació d'aquesta carta, que va ser col·locada al final de l'aplec perquè té una redacció una mica diferent de la resta, potser anava inclosa dins alguna altra i per això es poden ometre les fórmules de salutació i acomiadament. El fet que estigui escrita en llatí podria explicar-se perquè O. Panvinio devia haver enviat al seu amic un esborrany de la redacció i, com que la majoria de frases semblen estar copiades d'una mena de document d'aquest tipus, Pantagato es decidí a fer-la monolingüe en comptes d'anar fent cites contínuament.

57. O. P. A O. PANVINIO

1. En la carta 54, O. Pantagato deia que no havia pogut examinar Galba, Otó i Vitel·li perquè no disposava de la redacció de Panvinio, ja que la tenia A. Agustín. Ara, en canvi, ha estat la poagra i una nova malaltia en una mà les causes que li han impossibilitat la tasca.
2. És qui fa arribar les cartes de Pantagato a Panvinio i viceversa.
3. Canviant de tema, O. Pantagato passa ara a les famílies patrícies, que O. Panvinio necessitava establir per a la seva obra *Reipublicae Romanae Commentariorum libri III*.
4. Antonio Agustín havia partit cap a Frankfurt com a nunci papal davant Ferran I a mitjans de febrer. Arribat a Trento, devé escriure a O. Pantagato.

58. O. P. A O. PANVINIO

1. No tenim elements suficients que ens permetin saber de qui es tracta.
2. El tema de la successió que s'havia preparat Galba ja havia estat tractat en cartes anteriors. O. Pantagato primer donava la raó a A. Agustín, que els va demostrar que no era *Junius*, sinó *Vinius*, però després no veia clar que aquest preferit fóra l'hereu. Ara, a falta de bons documents concloents, dóna per bona la redacció de Panvinio al respecte.
3. Abans d'emprendre un viatge o de fer un canvi important, Panvinio ho exposa a Pantagato i es deixa aconsellar per aquest.
4. Benedetto Egio.

59. O. P. A O. PANVINIO

1. Pantagato té sospites que la inscripció, que encara no ha vist, però li han dit que és un epitafi d'un M. Tul·li a Zacint, és falsa. Efectivament, és entre el grup de falses, CIL III 2*.

Tot i tenir aquesta primera impressió, el monjo vol ampliar-ne la informació i en posteriors cartes torna a tocar el tema.

2. Angelo Massarelli, bisbe de Telese des de 1557 a 1566.

3. Panvinio ha arreglat noves informacions sobre les tribus romanes i els censors, sens dubte per a la seva obra *Reipublicae Romanae Commentariorum libri III*, que es començarà a publicar el mes de juny del mateix any 1558. Pantagato l'adverteix que caldrà tenir molt en compte les observacions d'A. Agustín, bisbe d'Allife des del desembre de 1557.

4. El problema que es planteja aquí és la tria de la lliçó bona, és a dir, un problema de crítica textual. Panvinio proposa canviar *Quinctius Gulo*, lliçó acceptada per les edicions, per *Ogulnius Gallus*, encara que només té aquesta lliçó en un manuscrit. Pantagato l'aconsella que, si només apareix en un manuscrit i no en té cap prova històrica, és a dir, numismàtica o epigràfica, no faci el canvi. El servita afirma que coneix l'existència de la *gens* Ogulnia per textos de Ciceró i Livi, tot i que en el primer autor aquest *nomen* no s'hi troba. Livi, en canvi, té algunes referències a personatges d'aquest llinatge⁴⁰, entre els quals hi ha Q.

⁴⁰ Ciceró no registra *Ogulnius* en cap de les seves obres, però té dues cartes adreçades a *Quinctius Gall[i]us* (CIC. *Fam.* XIII 43 i XIII 44). T. Livi presenta *Quintius Ogulnius Gallus*, el responsable de la *Lex Ogulnia* (LIV. X 6. Aquesta lliçó, emperò, és una reconstrucció, ja que que els manuscrits, en comptes d'*Ogulniis*, presenten *Oguiniis*,

Ogulnius Gallus. Potser les divergències quant a la transmissió d'aquest nom es poden explicar com provinents d'una lliçó falsa a partir de *Quinctio Gulone Gallo* com *Quincti Ogulone Gallo*.

Si el text de què parlen els dos humanistes és el de Livi⁴¹, en el qual Q. Ogulni Gal proposa la llei que permet l'accés dels plebeus als càrrecs sacerdotals, és possible que Panvinio necessitès aquestes informacions per completar la redacció del llibre *De Sacerdotibus*.

5. Panvinio vol saber informacions sobre com es formaven els noms de ciutats que s'anomenaven amb el mot genèric *Forum* seguit d'un antropònim, per incorporar-les segurament al capítol *De coloniis et municipiis* de l'obra *Reipublicae Romanae Commentariorum*... En aquest sentit, Pantagato opina que no es poden fer suposicions ni generalitzacions sobre l'origen dels topònims, per la qual cosa cal tenir la sort de trobar una font històrica que esmenti quin membre de la família fou exactament el fundador.

6. La referència a Suetoni correspon a la vida d'August. Quan, en començar-la, Suetoni parla de la *gens Octavia*, que era de Velitras, escriu: «*Ea gens a Tarquinio Prisco rege inter minores gentis adlecta in senatum, mox a Servio Tullio in patricias traducta, procedente tempore ad plebem se contulit ac rursus magno intervallo per Divum Iulium in patriciatum redit*» (SVET. A. II 1).

Oguinus, Ognimus.

Després de consultar el PHI, podem constatar que *Gulo* no existeix com a *nomen*, tot i que havia d'aparèixer com a tal en les edicions a l'ús del segle XVI, si ens atenem al que Pantagato esmenta.

⁴¹ Cosa bastant probable, si tenim en compte que *Ogulnius* només apareix en Juvenal, Plini el Vell i Valeri Màxim.

7. Pantagato sempre aconsella Panvinio de no córrer a l'hora d'elaborar els seus treballs. En aquesta ocasió li recorda que l'autoritat de Suetoni no es pot menysprear, potser perquè Panvinio proposàs un canvi en l'arbre genealògic dels Domicis, a propòsit dels quals Suetoni diu: «*Ex gente Domitia duae familiae claruerunt, Calvinorum et Ahenobarborum*» (SVET. N. I 1).

60. O. P. A O. PANVINIO

Hem pogut reconstruir la data exacta de la carta perquè sabem que Pantagato tenia un dia destinat a la correspondència: el dissabte. Entre la carta anterior i la posterior a aquesta hi ha dues setmanes justes i el tema de la present va lligat amb un apartat de la carta 59: els noms de ciutat, que Panvinio necessita per al capítol *De coloniis et municipiis* dels *Reipublicae Romanae Commentariorum libri III*.

1. Dionís d'Halicarnàs proposa, efectivament, setze generacions des de la presa de Troia fins a la fundació de Roma: «[...] ἐξ ὧν (*scilicet* πολέων κληθέντων Πρίσκων Λατίνων) αἱ πλείσται ἔτι καὶ εἰς ἐμὲ ἦσαν οἰκούμεναι, γενεαῖς δ' ὕστερον ἑκκαίδεκα μετὰ <τὴν> Ἰλίου ἄλωσιν ἐκπέμψαντες ἀποικίαν [...]», *Ant. Rom.* I 45,

3.

2. A vegades O. Panvinio fa volar la imaginació per establir l'etimologia d'alguns mots obscurs. Pantagato, com té per costum, li aconsella prudència.

3. Personatge no identificat.

61. O. P. A O. PANVINIO

1. Antonio Agustín, bisbe d'Allife des del desembre de 1557. Era a Frankfurt, com a nunci papal.

2. Pantagato no concedeix que Suetoni s'equivoqui, tal és el prestigi que té aquest autor per a ell. En algunes cartes anteriors ja hi trobam les mateixes afirmacions, prova que Panvinio no sabia desfer-se'n d'algun problema de filiació sense trair l'autor.

3. Aquest *Allobrogico* apareix a Vel·lei Patèrcul: «*Fabio Pauli nepoti ex victoria cognomen Allobrogico inditum*» (VELL. II 10, 2).

4. La tribu *Mentina* mai no va existir, sinó que la que hi havia amb una abreviatura que podria confondre's era la *Menenia*. Al text de Josep Flavi, *Antiquitates Iudaicae*, trobam Μενηνία (XIII 260) en les edicions actuals, però és conjectura de Manuzio, ja que els manuscrits presenten Μεντίνα, la qual cosa va fer que Ritschl proposàs la lliçó Τρομεντίνα. El fet que es trobàs Μεντίνα en els còdexs devia ser el que feia a Pantagato decantar-se a pensar que aquest nom era autèntic.

5. G. Faerno treballa a la biblioteca Vaticana i per això pot cercar informacions per a Panvinio i trametre-les-hi.

6. En una carta anterior Pantagato afirmava que s'havia donat a conèixer la troballa d'un epitafi d'un M. Tul·li, inscripció de Zacint (CIL III 2*). Ell ja la considerava falsa i en

demanava el parer de Panvinio. Ara també vol saber què en pensa C. Sigonio.

7. Sembla ser que Panvinio esperava algun favor o gràcia de l'emperador Felip II d'Espanya, cosa que obtindrà, com veurem més endavant.

62. O. P. A O. PANVINIO

1. La inscripció d'un M. Tul·li trobada a Zacint inquieta Pantagato, que anteriorment n'ha demanat l'opinió a Panvinio i a Sigonio, fins al punt que desplega un ventall de possibilitats i suposicions, per acabar concloent que, en cas que no sigui falsa, ha de pertànyer al fill de Ciceró, és a dir, l'últim M. Tul·li. La barreja de caràcters d'alfabets grec i llatí també li ve de nou. La inscripció (CIL III 2*) diu així:

M · TVLLI · CICERO

HAVE ·

ET · TV

TEPTIA

ANTΩNIA

2. C. Sigonio i O. Panvinio devien haver trobat alguna informació referent a Fest, ja que tant Sigonio com el bisbe d'Allife, Antonio Agustín, en preparaven una edició.

3. És una conjectura que Panvinio proposa com a lliçó. Vg. la carta⁵⁹, on s'expliquen les deduccions de Panvinio per proposar aquesta lliçó, a primera vista tan diversa: pretén canviar Quinctio Gulone per Ogulnius Gallus.

4. La cita d'Eutropi és *Brev. II 16*: «*Q. Ogulnio C. Fabio Pictore consulibus Picentes bellum commovere [...]*».

5. A. Agustín tenia aquests *Fasti greci* o *Chronicon Paschale* mercès a la còpia, incompleta, que li n'havia facilitat J. Zurita el 1554. Aquests fastos arriben fins a l'època d'Heracli i Agustín els tenia a partir de Filip l'Àrab. El bisbe d'Allife va deixar aquest exemplar seu a Panvinio el 1556 i el va recuperar el juliol de 1557, després d'haver-li-ho demanat amb insistència⁴².

6. Volen saber quan s'esdevingueren els orígens de la institució dels set electors de l'emperador.

⁴² Aquesta informació es pot resseguir en la correspondència d'A. Agustín. Vg. J. Carbonell (1991) pp. 101, 113 i 173.

63. O. P. A O. PANVINIO

1. Efectivament, en la carta anterior Pantagato li ha explicat una sèrie d'unions de parentiu que cita Suetoni.

2. Panvinio pretén canviar, en un passatge presumiblement de Livi, aquest nom propi pel d'*Ogulnius Gallus*, perquè ha trobat aquest nom en un manuscrit, lliçó oposada a la resta de manuscrits. Vg. la carta 59 i el seu comentari.

3. En cartes anteriors ja s'ha parlat d'aquesta inscripció d'un M. Tul·li, falsa, CIL III 2*, que Pantagato ja la considera com a tal, però, si de cas no ho fóra, ha de pertànyer al fill de Ciceró.

4. El context de Livi és aquest: «*Forte quadam divinitus super ripas Tiberis effusus lenibus stagnis nec adiri usquam ad iusti cursum poterat amnis et posse quamvis languida mergi aqua infantes spem ferentibus dabat*» (I 4, 4).

64. O. P. A P. VETTORI

1. Personatge no identificat.

2. Personatge no identificat.

3. P. Vettori va publicar les cartes *ad Atticum* a Basilea el 1540. Ara està preparant les *ad familiares*, per a alguns passatges de les quals demanarà ajut al seu amic O. Pantagato en properes cartes.

4. Corneli Nepos parla de les cartes de Ciceró en la vida d'Àtic, tot i que no diu exactament el mateix que Pantagato va escriure: «*Quamquam cum praecipue dilexit Cicero, ut ne frater quidem ei Quintus carior fuerit aut familiarior. Ei rei sunt indicio praeter eos libros, in quibus de eo facit mentionem, qui in vulgus sunt editi, undecim volumina epistularum, ab consulatu eius usque ad extremum tempus ad Atticum missarum*» (*Att. XVI 3*). Els manuscrits presenten la lliçó *undecim*, que Manuzio havia corregit en *sedecim* i d'aquí que el servita apunti també setze, tot i que no es creu aquesta divisió.

5. P. Vettori estava preparant un comentari sobre la *Poètica* d'Aristòtil, al qual fa referència O. Pantagato. Quan el tingui acabat, tindrà molts problemes per aconseguir que li publiquin.

65. O. P. A O. PANVINIO

1. O. Panvinio li havia enviat una carta amb una moneda dedins, cosa que va fer enfadar O. Pantagato. Vg. carta 61.

2. Pantagato torna a treure el tema de la inscripció trobada a Zacint (CIL III 2*), d'un M. Tul·li. En cartes anteriors havia demanat l'opinió de Panvinio i de Sigonio perquè sospitava que pogués ser falsa i va fer també un repàs dels M. Tul·li per esbrinar quin d'ells podia ser el de l'epitafi. Tot apuntava que es tractava del fill de Ciceró, però ara se'n desdiu⁴³.

3. O. Panvinio proposava canviar una lliçó -presumiblement en un text de Livi- que implicava aquests dos noms. Tots els manuscrits presentaven *Quinctius Gulo* excepte un, que enregistrava *Ogulnius Gallus*⁴⁴.

4. Aquest personatge és K. Quinctius Claudus, fill de L. Quinctius Cincinnatus, dictador el 458 a. C.; s'oposava a l'avenç dels plebeus i va acabar sa vida en l'exili. Livi en parla al XXVI 39, 2.

5. Panvinio tracta de trobar els orígens de la institució dels set electors de l'emperador.

6. O. Pantagato va ser a París des del 1521 al 1529, primer d'estudiant a La Sorbona i després hi féu de professor. Allà va conèixer altres humanistes com Guillaume Budé, Henry

⁴³ Per completar informació vegeu les cartes 59, 61, 62 i 63.

⁴⁴ El tema és tractat en les cartes 59, 62 i 63.

Etienne, ... Paolo Emilio, canonge d'origen italià, va ser contractat a París per Lluís XII per escriure la història de França. El seu *De rebus gestis Francorum* va ser una obra molt famosa i lloada. L'últim volum, el desè, va quedar inacabat degut a la seva mort, el 1529.

7. Antonio Agustín, el qual havia anat a Frankfurt per entrevistar-se amb Ferran I com a nunci papal.

8. Gabriele Faerno té costum de visitar O. Pantagato i ambdós tenen converses filològiques, intercanvis d'idees i de notícies dels amics comuns.

66. O. P. A O. PANVINIO

1. Panvinio ha enviat a Pantagato una redacció sobre la creació de la institució dels set electors de l'emperador, tema que ja s'havia esmentat en cartes anteriors.
2. Panvinio està repassant autors medievals: *Sigiberto* és Sigebert de Gembloux (1030-1112), monjo benedictí conegut per ser l'autor de la crònica *Chronicon ab anno 381 ad 1113*, obra amb les pretensions d'una història universal. A part d'aquesta obra considerada com a principal en té d'altres de caràcter hagiogràfic, així com també una *De viris illustribus*. *Helinando* és un poeta, cronista i religiós francès (1170-1237). Va deixar una recopilació històrica, un poema francès *Vers sur la mort* i alguns sermons en llatí. *Pietro Damiano* o sant Pere Damià és un autor del s. XI. Ens ha deixat obres teològiques que el mostren com a bon coneixedor de les Escriptures i de la tradició.
3. Efectivament, «*ac mihi Barba Cassius subvenit, custodes dedit*» són els mots de Ciceró, *ad Att.* XIII 52.
4. Pantagato proposa que les abreviatures *Pop*, *Pob*, *Pup* i *Pub* són de la tribu Pupinia, però més endavant canviarà d'idea. De fet, anys abans, en una carta a P. Manuzio proposava Popillia, Publilia, Pupinia⁴⁵.
5. No sabem a quin *locus* de Fest vol fer referència la carta, ja que els mots *progenitore* o

⁴⁵ La carta anterior és la núm. 10 d'aquest recull. Les següents en què exposa noves idees són les 67, 73 i 79.

pontificata no són presents en el text actualment establert del gramàtic.

6. B. Egio i G. Faerno, com també Pantagato, ajudaven Panvinio a cercar informacions per a les seves nombroses obres.

67. O. P. A O. PANVINIO

1. Ja en la carta anterior núm. 65 s'havia fet esment d'aquest personatge, K. Quintius Claudus, personatge del segle V a. C., que acabà en l'exili per oposar-se a l'avenç dels plebeus.

2. O. Panvinio cerca d'establir la data de la institució dels set electors de l'emperador⁴⁶. En aquesta carta es decanta per la fundació d'aquest sistema en temps de Carlemany, però O. Pantagato li planteja alguns inconvenients.

3. Panvinio tenia projectat un viatge a Alemanya, que ajornarà diverses vegades. Per una carta conservada d'ell, adreçada al cardenal A. Farnese, sabem que vol anar a Verona: «*fra due o tre giorni io partirò da Venetia per Verona, dove starò qualche giorno per far certe mie facende. Poi me ne verrò a Parma o dove Lei serà*»⁴⁷, però no se n'hi va fins a finals de setembre, com llegirem més endavant en les cartes 86 i 87.

4. Pantagato sempre refrena Panvinio perquè, en lloc de publicar tan ràpidament -recordem que en el moment de la carta l'agustí és a Venècia, vetllant la impressió dels *Fasti*, i té també per publicar *Romanorum principum... Reipublicae Romanae commentariorum ...* i *De comitiis imperatoris*- deixi reposar les coses i elimini errades. En canvi, «*hi havia qui creia, com Agustín, que era millor que publicués perquè els errors hom podia corregir-los*

⁴⁶ Vg. les cartes anteriors a aquesta, en què ja s'ha tocat aquest tema, sens dubte per incorporar a l'obra *De comitiis imperatoris*.

⁴⁷ A. Ronchoni "Onofrio Panvinio. Lettere XI (a Alessandro Farnese)" *Atti e memorie della R. P. Deputazioni di Storia Patria per le provincie Modenesi e Parmesi* 6 (1872), pp. 207-226.

en les edicions posteriors»⁴⁸.

5. El mot és una transliteració a l'alfabet llatí de ἐπιχαίρεκακία, que descriu la situació que es produeix quan hom s'alegra de la desgràcia d'un altre.

6. A. Agustín en va publicar una edició l'any anterior, el 1557, a la qual potser es refereixi C. Sigonio.

7. Aquesta obra de C. Sigonio mai no es va publicar, perquè A. Agustín també n'estava fent una edició i el de Mòdena va abandonar. Ara Panvinio hi té tants de contactes perquè ambdós es troben a Venècia, el primer com a professor de grec i eloqüència i el segon vetllant la impressió d'algunes de les seves obres.

8. Novament una transcripció en lletres llatines d'un mot clarament grec, que és compost amb ὕδωρ i πενθήτηρ.

9. A. Agustín comptava amb un exemplar de Fest molt antic, del qual se'n servia per a la seva edició, que tenia més avançada que la de C. Sigonio.

10. Ja hem dit que G. Faerno tenia costum de visitar O. Pantagato i comentar amb ell les noves. Aquest amic del nostre monjo ara està molt ocupat amb «*le piu delicate Antoniane*», és a dir, l'*Itinerarium Antoninianum*.

⁴⁸ J. Carbonell (1991), p. 23

11. El bisbe de Telese era aleshores Angelo Massarello.

12. Antonio Agustín.

13. En la carta anterior (núm. 66), Pantagato defensava que les abreviatures POB, POP, PVB i PVP eren totes d'una mateixa tribu, la *Pupinia*. Contràriament, ara pensa que POB i PVB corresponen a la tribu *Publilia*.

68. O. P. A O. PANVINIO

1. Tot i que ja fa temps que ho intenta, O. Panvinio no troba documents històrics que permetin datar els orígens de la institució dels set electors de l'emperador.
2. És a dir, el dia de la batalla de Farsal. És incomprendible per a O. Pantagato que no hagi quedat constància de la data, tot i que ell fa aproximacions: creu que és en temps de messes i, fent broma, el posaria el dia del seu natalici, el trenta de juliol⁴⁹.
3. En la carta anterior, núm. 67, Pantagato mig desaconsellava a Panvinio el viatge a Alemanya, per tal de trobar els orígens dels electors de l'emperador, però ara, arran del fet que Panvinio és el primer autor que publicarà aquesta informació, s'hi avé.
4. Pantagato no diu per què li plau un títol i no l'altre. Segurament aquesta informació era perquè Panvinio la fés arribar a Sigonio, que n'estava preparant una edició.
5. Malauradament, Panvinio mai no va arribar a publicar el seu *Chronicon universale*, obra que intentava conjuminar tota la cronologia des de la creació del món fins al moment present de l'autor.
6. En parlar del "*bronzo carausio*" potser es refereix a les encunyacions de moneda d'aquest metall fetes per l'usurpador Carausi (287-293), que, per tant, no és contemporani

⁴⁹ Vg. les cartes 51 i 62.

de Dioclecià (239-245), o bé té present alguna inscripció que se'ns escapa.

7. Pel que sembla, O. Panvinio ha posat una dedicatòria solemne a Pantagato en una de les seves obres. No tenim elements suficients que ens permetin saber de quina obra es tracta, però sabem que li va dedicar el llibre segon dels *Fasti*.

8. Gabriele Faerno farà arribar a Panvinio un *Itinerarium Antoninianum* amb correccions seves.

69. O. P. A O. PANVINIO

1. No disposam de dades suficients per identificar-lo.
2. G. Faerno, poeta llatí i corrector de la biblioteca Vaticana, també ajudava Panvinio a resoldre qüestions dubtoses de les seves obres.
3. En les dues cartes anteriors (núms. 65 i 68 del nostre inventari) ja s'havia tractat aquest tema. La conclusió a què havia arribat Pantagato era que POB i PVB són abreviatures de *Poblilia*, mentre que POP i PVP ho són de *Pupinia*.
4. Carlo Sigonio, a qui O. Pantagato havia ajudat en la determinació del títol de l'obra de Fest⁵⁰.
5. Segons sabem aquí per Pantagato, el text ciceronià de les *Filípiques* havia sofert múltiples correccions. Al f. 21 del MS BAV Vat. Lat. 3391 tenim, autògrafes, algunes correccions de Pantagato a aquest text, que devé mostrar a C. Sigonio. De tota manera, aquest últim no va editar-les, sinó que de Ciceró va publicar *Fragmenta Ciceronis* (1559) i la sospitosa *Consolatio Ciceroniana*.
6. Varró *De ling. Lat.* V 158: «*Clivos Publicius ab aedilibus plebei Publiciis qui eum publice aedificarunt. Simili de causa Pullius et Cosconius, quod ab his viocuris dicuntur*

⁵⁰ Vg. carta 68.

aedificati».

7. O. Pantagato proposa lliçons alternatives al text de Varró *De ling. Lat.* VI 43: «*Cogitare a cogendo dictum: mens plura in unum cogit, unde eligere possit. Sic e lacte coacto caseus nominatus; sic ex hominibus contio dicta, sic coemptio, sic compitum nominatum*».

8. Al text de *De Lingua Latina* trobam el següent: «*Hinc fasti dies, quibus verba certa legitima sine piaculo praetoribus licet fari; ab hoc nefasti, quibus diebus ea fari ius non est et, si fati sunt, piaculum faciunt. Hinc effata dicuntur, qui augures finem auspicio- rum caelestum extra urbem agris sunt effati ut esset; hinc effari templa dicuntur: ab auguribus effantur qui in his fines sunt*» (VI 53).

9. Adrien Turnèbe (1512- 1565) fou un filòleg i humanista francès de gran prestigi a París. Va editar un gran nombre d'obres clàssiques, sobretot gregues i des del 1552 al 1556 va dirigir la Impremta Reial. La seva edició de Varró, tot i ser tan afamat, no comptava amb l'aprovació de Pantagato.

110. Varró presenta aquest mot tot transcrivint uns versos d'Acci (*De ling. Lat.* VII 11):

Lemnia praesto

Litora rara et celsa Cabirum

70. O. P. A P. VETTORI

1. Com que residia a Roma, G. Faerno era un dels que més visitava Pantagato. Junts comentaven qüestions filològiques i intercanviaven notícies dels amics comuns.

2. P. Vettori està preparant l'edició de les cartes *ad Familiares* de Ciceró, a les quals deu pertànyer aquesta mostra impresa que ha rebut Pantagato. L'ordre de les cartes és un tema espinós que preocupa el nostre humanista, ja que no es creu la divisió antiga en setze volums i, tal com diu a continuació en la carta, tampoc no creu que hagin arribat a nosaltres en la disposició que en féu Tiró.

3. L'ortografia correcta de molts mots llatins en algunes ocasions és difícil d'establir per a Pantagato. No és aquesta l'única vegada que inquireix el parer del seu interlocutor epistolar al respecte⁵¹.

4. "Torrentino" és el nom italianitzat de Laevinus van der Beken, un impressor holandès que vivia a Florència des del 1547, cridat per Cosimo de Medici, el qual es volia envoltar d'un grup nombrós de gent de cultura.

5. Quintilià parla de l'accentuació dels mots al començament del llibre primer de les *Institutiones oratoriae* (I 5, 22-33).

⁵¹ Ja volia saber per què C. Sigonio escrivia *Aebutius* en comptes d'*Ebutius* al seu text de Livi (carta 47). A la carta 79 remet una llista de noms de tribus i altres noms llatins al seu amic P. Manuzio perquè li'n confirmi la correcta ortografia.

6. Aquests passatges de Ciceró són tots ells del llibre VI de *Epist. ad fam.*:

- «(...) *solum vero liberum alterum laudare, de quo quicquid detrahas (...)*» VI 7, 3.

- «(...) *mihi hoc dederunt ut esses in Sicilia, quoad velles; se praestatueros nihil ex eo te offensionis habiturum*». VI 8, 1.

- «(...) *apud Sironem, nostrum amicum*». VI 11, 2.

Pel que fa a l'últim *locus*, P. Vettori no va seguir el consell de l'amic i s'entestà a fer servir la forma *Syronem*, tot i que els manuscrits presentaven l'altra forma.

7. P. Vettori devia contemplar la possibilitat que *Tillius* fóra una variant de *Tullius*, però Pantagato no ho creu així, ja que Ciceró, en aquest cas, ho hauria indicat. Aquest *Tillius Cimber*, un dels conspiradors contra Cèsar, apareix a la segona *Filípica* (27), *ad Fam.* VI 12, 2; XII 13, 3, etc.

8. La frase pertany també a les *ad familiares*, concretament I 1, 3: «*Sed ex illo senatus consulto, quod te referente factum est, tibi decernit, ut regem reducas, quod commodo rei p. facere possis, ut exercitum religio tollat, te auctorem senatus retineat*».

9. Novament una cita extreta de les *ad familiares*: «(...) *in Epicuri nos, adversari nostri, castra coniecimus, nec tamen ad hanc insolentiam, sed ad illam tuam lautitiam, veterem dico, cum in sumptum habebas; etsi numquam plura praedia habuisti. Proinde te para; cum homine et edaci tibi res est qui iam aliquid intellegat (...)*», IX 20 1-2.

10. P. Vettori té un *locus* de Ciceró en què li apareix el mot estrany *cassatra*, sobre el qual consulta Pantagato. Aquest el relaciona amb *casteria*, que es troba a Plaute, però també li

mostra els inconvenients. El vers de Plaute és *Asin.* III 1, 519:

quin pol si reposivi reum, sola in casteria

ubi quiesco,

L'altre autor esmentat, *Marcello*, no és altre que el gramàtic Nonni Marcel, del s. IV d. C. Pel que fa al mot *cassatra*, devia ser una mala lliçó de Vettori que no ha deixat rastre. Morfològicament semblant tenim la forma *cassata*, però no és present a Ciceró i, per tant, no podem esbrinar el context ciceronià de què s'està parlant en la carta.

11. Ciceró *ad Fam.* IX 15, 3.

12. Al·lusió a un passatge de la carta *ad fam.* IX 12, per al qual Pantagato té una bona lliçó que argumentarà en la propera carta, núm. 71 d'aquest inventari.

13. Aquest és un jove erudit del cercle de Pantagato que no va arribar a publicar res, però interessat en obres no gens comuns, que no es podien trobar a Roma. Properament⁵² intentarà trobar un lloc a Venècia, per a la qual cosa sol·licita l'ajut de Panvinio, per poder examinar també les biblioteques d'allà.

14. P. Vettori va publicar una edició de Climent d'Alexandria, en la qual prometia editar també Sext Empíric, però mai no va dur a port aquesta tasca.

15. És un jove que P. Vettori va enviar a saludar Pantagato. Per les poques dades que en

⁵² Vg. les cartes 89, 91, 92, 93, etc en les quals Pantagato demana ajut a Panvinio per col·locar Scipione Tetti a Venècia.

tenim, no l'hem identificat.

71. O. P. A P. VETTORI

1. En la carta anterior, núm. 70, Pantagato intenta resoldre els problemes textuais del seu amic Vettori pel que fa al mot estrany *cassatra* proposant-li que el relacioni o l'identifiqui amb *casteria*, mot que es troba a Plaute.

L'altra lliçó de què es parla, *levidense*, ha fet que Pantagato hi hagi estat rumiant i en proposi una alternativa, que ens explica al llarg d'aquesta carta. Reproduïrem un fragment de la carta de Ciceró (*ad fam.* IX 12) per tal de poder copsar la proposta del monjo:

«Oratiunculam pro Deiotaro, quam requirebas, habebam mecum, quod non putaram. Itaque eam tibi misi; quam velim sic legas ut causam tenuem et inopem nec scriptione magno opere dignam; sed ego hospiti veteri et amico munusculum mittere volui levidense crasso filo, cuius modi ipsius solent esse munera. Tu velim animo sapienti fortique sis, ut tua moderatio et gravitas aliorum infamet iniuriam».

El canvi de *levidense* per *levi dente* no té cap fonament en les lliçons dels manuscrits, però l'adjectiu és un *unicum* i, per tant, no és estrany que Pantagato, no acostumat a veure'l, el substitueixi per dos mots freqüents i habituals en la llengua llatina, que fan de contrapunt al següent sintagma *crasso filo*.

2. Hi ha un manuscrit que omet el verb *volui*, que devia ser considerat el principal, d'aquí que Pantagato es refereixi a ell dient "*l'oracolo*".

72. O. P. A O. PANVINIO

1. Panvinio estava investigant els orígens de la institució dels set electors de l'emperador, però de cap manera no podia trobar-ne la data. A falta d'això, havia arreplegat els testimonis dels set electors des de Carlemany per incloure'ls en la seva obra *De comitiis imperatoris*, que va publicar aquest mateix any 1558.

2. Historiador veronès, que O. Pantagato va conèixer a París, on aquell vivia fent de cronista reial. Tenia un gran nombre de textos històrics, uns inèdits i altres no, que eren l'enveja de Pantagato⁵³.

3. Panvinio ja s'havia decidit a posar el títol al seu treball, que no variarà gaire del que trobam imprès: *De comitiis imperatoris liber*.

4. Els escrits de Panvinio compten amb una gran supervisió: després d'examinar-los Pantagato, passen a mans d'Antonio Agustín, el qual, al seu torn, els torna a remetre a Pantagato perquè els faci arribar a Gabriele Faerno.

5. En la carta a Panvinio anterior a aquesta -núm. 69-, Pantagato ja li confirmava que Gabriele Faerno li faria a mans un *Itinerarium Antoninianum*, el qual no sembla haver rebut encara.

⁵³ Vg. cartes 65 i 68, en què Pantagato també parla d'ell.

6. Antonio Agustín havia partit de Roma el mes de febrer per anar a Frankfurt com a nunci papal, per entrevistar-se amb l'emperador Ferran I. El papa, segurament no gaire content amb la labor d'Agustín, el va rellevar de la missió a través d'un breu amb data nou de maig de 1558⁵⁴.

7. Novament és ajornat el viatge de Panvinio a Alemanya, a la cort imperial, que volia fer per cercar dades noves -si existien- sobre els orígens dels set electors de l'emperador.

8. A aquest personatge O. Pantagato li havia d'entregar una carta de Panvinio.

⁵⁴ Vg. J. Carbonell (1991), pp. 242- 248.

73. O. P. A O. PANVINIO

1. Ja en la carta anterior (núm. 72), Pantagato avisa Panvinio que no ha pogut fer l'entrega de la carta a aquest Cherubino.

2. Antonio Agustín, que també ajudava Panvinio en el seu llibre *De comitiis imperatoris*, a la vegada que li demanava informació dels electors, perquè Agustín era un membre de la comissió que el Papa Pau IV havia creat per tal d'estudiar si l'elecció de Ferran I com a emperador havia estat legal o no⁵⁵.

3. Després que A. Agustín li retorni les proves d'impressió de Panvinio, Pantagato les farà arribar a Gabriele Faerno, tal com diu en la carta 72.

4. Aquesta inscripció és CIL V 2071, que reproduïm a continuació:

C · FIRMIO C · F ·
MENEN · RVFINO
EQ · PVB · LAVREN ·
LAV · DEC · FLAMIN
5 PATRONO · COLLE
GIORVM · FAB · CENT
DENDR · FELTRIAE
ITEMQVE · BERVENS

⁵⁵ Vg. K. Rudolf, "Antonio Agustín y Austria", dins *Jornades d'història: Antonio Agustín (1517-1586) i el seu temps*, Barcelona, 1989, pp. 117-136.

L'abreviatura MENEN de la l. 2 de la inscripció és el que fa sospitar Panvinio que no sigui una inscripció falsa, ja que ell no inclou en la llista de les trenta-cinc la tribu *Menenia*, sinó la *Mentina*, nom que testimonia Josep Flavi⁵⁶.

5. Les falsificacions d'inscripcions, monedes, etc estaven a l'ordre del dia. Però també hi havia inscripcions amb abreviatures indesxifrables, procedents d'errades dels lapicides, com aquestes que Pantagato esmenta. En una propera carta -la núm. 75- proposarà les abreviatures correctes corresponents a aquestes.

6. Varró en parla a *De lingua latina* V 55-56: «*Ager Romanus primum divisus in partis tris, a quo tribus appellata Titiensium, Ramnium, Lucerum. Nominatae, ut ait Ennius, Titienses ab Tatio, Ramnenses ab Romulo, Luceres, ut Iunius, ab Lucumone; sed omnia haec vocabula Tusca, ut Volnius, qui tragoedias Tuscas scripsit, dicebat.*

Ab hoc partes quoque quattuor urbis tribus dictae, ab locis Suburana, Palatina, Esquilina, Collina; quinta, quod sub Roma, Romilia; sic reliquae triginta ab his rebus quibus in "Tribuum Libro scripsi».

7. Com que Antonio Agustín ha tornat a Roma, Carlo Sigonio tem que aviat enllestirà la seva edició de Fest i per això ell vol deixar de treballar en la seva, cosa que Pantagato li desaconsella.

⁵⁶ Vg. la carta núm. 61, en què s'esmenta la tribu *Mentina*.

74. O. P. A O. PANVINIO

1. Panvinio va remetre a Pantagato carta per a ell i per a Antonio Agustín, la qual el servita va obrir sense adonar-se'n.

2. Personatge no identificat.

3. Panvinio havia de consultar aquest autor medieval per trobar-hi referències a la institució dels set electors de l'emperador.

4. Gabriele Faerno va fer arribar un *Itinerarium Antoninianum* amb correccions seves a O. Panvinio, però no tenia la confirmació que l'hagués rebut. Per l'afirmació de Pantagato sembla, però, que la tramesa ha arribat correctament al seu destí.

5. En una carta anterior -la núm. 72- Pantagato ja avisava del mateix, és a dir, que Antonio Agustín ja ha tornat de Frankfurt.

6. Panvinio era a Venècia, ocupat en la revisió de les seves obres, que estaven sent impreses. Tenia projectats un viatge a Alemanya i una breu estada a Verona, potser de caire familiar, però encara no era el moment d'iniciar-los.

7. Panvinio havia donat a Pantagato una carta per a Cherubino, però aquest no va poder entregar-la-hi, perquè se n'havia anat a Nàpols. Llavors va demanar a Panvinio què n'havia de fer, de la carta, i la resposta fou que l'entregàs al Prior dels Agustins.

8. Hi ha una inscripció -CIL V 2071⁵⁷- que conté l'abreviatura MENEN, la qual no concorda amb la tribu *Mentina* que esmenta Josep Flavi, però en canvi sí que ho fa amb la *Menenia*, que Pantagato considera espúria.

9. S'han de fer moltes propostes per aconseguir una llista de trenta-cinc tribus. Una d'aquestes consisteix en suggerir que algunes tribus han canviat de nom, amb la qual cosa tenim més noms que tribus. Aquesta proposta de Panvinio no compta, emperò, amb el vist-i-plau de Pantagato.

10. Novament, com en la carta anterior, Pantagato convida Carlo Sigonio a seguir endavant amb la seva edició de Fest i a no retirar-se.

11. Antonio Agustín va estampar la seva edició de Varró a casa de l'editor Vincenzo Luchino; ara mirarà de portar-hi el Fest i, en cas negatiu, l'enviarà a Venècia, on potser encara serà Panvinio i li vetllarà la impressió.

12. Paolo Manuzio no té gaire bé en aquests moments per tirar endavant l'edició de Fest d'A. Agustín.

⁵⁷ Vg. el comentari de la carta anterior, núm. 73, que inclou una transcripció de la mateixa inscripció.

75. O. P. A O. PANVINIO

1. Com a exemple de Papes que parlaven dels set electors de l'emperador, Pantagato havia d'esmentar a Panvinio Innocenci III i Innocenci IV, els quals li havia esmentat A. Agustín. De fet, va parlar-li de Gregori III i Gregori IV, canviant completament els noms sense adonar-se'n⁵⁸.

2. Pantagato ha de corregir la redacció que ha fet Panvinio sobre les tribus, així com també la repassarà Agustín, qui la hi tornarà a remetre. Aquest treball ha de ser un capítol de l'obra *Reipublicae Romanae Commentariorum...*

3. De Feltro és una inscripció que ja ha provocat comentaris en cartes anteriors -núms. 73 i 75- perquè té l'abreviatura MENEN, que no concorda segons Pantagato, amb el nom de la tribu *Mentina*, sinó que sembla apuntar a la *Menenia*, considerada falsa pel nostre humanista. És per això que en un principi va proposar que la inscripció fóra falsa, però no semblen confirmar-se els indicis de falsetat. Per tant, si no és falsa, Pantagato atribueix l'abreviatura MENEN a un error del lapicida, que va fer una haplologia.

4. Aquest grec és Josep Flavi, el qual esmenta la tribu *Mentina* a les *Antiquitates Iudaicae* XIII 260.

5. En la carta anterior, Panvinio proposava que la tribu Ocriculana va canviar-se de nom per

⁵⁸ Vg. la carta 73.

dir-se Horatia, però Pantagato no hi està d'acord. Per demostrar-li que la Ocriculana és una tribu autèntica es basa en Ciceró, el qual esmenta el nom en el discurs *Pro Milone*, 24: «*arma in villam Ocriculanam devecta Tiberi, domus in clivo Capitolino scutis referta, plena omnia malleolorum ad urbis incendia comparatorum*».

6. Aquestes abreviatures ja s'havien esmentat en la carta 73. Pantagato les considera errades del lapicida i proposa, tot seguit, d'on podrien provenir.

7. Panvinio ja dóna per acabada la seva segona edició dels *Fasti et triumpho romani*...

8. La carta a què es fa referència anava adreçada a Cherubino, que residia a Roma, però se'n va anar a Nàpols. Pantagato llavors la féu arribar al prior dels Agustins, qui se n'encarregaria que fos remesa a Nàpols.

9. Referència al passatge «*vetus Claudia tribus additis postea novis tribulibus qui ex eo venirent agro appellati*», LIV. II 16, 4.

10. Virgili esmenta la tribu Clàudia, de la qual en són membres els seus coetanis Lívia i Tiberi, en l'*Eneida* VII 706-709:

*Ecce Sabinorum prisco de sanguine magnum
agmen agens Clausus megnique ipse agminis instar,
Claudia nunc a quo diffunditur et tribus et gens
per Latium, postquam in partem data Roma Sabinis.*

11. Ja hem vist *supra*, en el comentari d'aquesta mateixa carta, que Ciceró només una vegada fa servir el topònim *Ocriculana*, però si Pantagato afirma amb tal rotunditat que hi havia dos passatges, l'altre devia ser producte d'una reconstrucció o d'una lliçó conjectural.

76. O. P. A O. PANVINIO

1. Pantagato està comentant a Panvinio la bibliografia sobre el tema dels set electors de l'emperador, tema que han tocat ja en nombroses cartes anteriors. Pantagato està content que Panvinio sigui el primer a estudiar els orígens de la institució dels electors, però no per això ha de fer un estudi superficial.

2. La inscripció, esmentada ja diverses vegades des de la carta 73, corresponent a CIL V 2071, presenta MENEN, una abreviatura que no convé a Pantagato, que creu que la *Menenia* no és una de les trenta-cinc tribus, sinó la *Mentina*, nom que esmenta Josep Flavi. En un principi va pensar que es tractà d'una inscripció falsa o que MENEN fos un error del lapicida. Ara ens sorprèn amb una altra observació: el topònim *Feltria* no li sona i, de fet, només està testimoniada en aquesta inscripció i una altra (CIL V 2068) i en Cassiodor, però el testimoni adduït de Plini, de *Fertini*, no acaba de lligar, ja que els *Fertinates* de què parla aquest autor a *Nat.Hist.* III 139 són els habitants d'una illa de prop de la Libúrnica i no d'aquest territori de Venècia.

3. Panvinio havia enviat un home expressament a Feltro, per fer una comprovació ocular de la inscripció.

4. Pantagato havia de demanar a Antonio Agustín com té la seva edició de Fest, per informar-ne Panvinio, amb vista a poder-li vetllar a aquell l'edició, aprofitant que és a Venècia, però se n'ha oblidat de fer-ho. De totes maneres, no li sembla que tingui la tasca enllestida.

5. Panvinio ha d'anar a Verona, a revisar les biblioteques. És un assumpte que té pendent des d'uns quants mesos ençà, però fins ara no li ha llegut, ocupat en les edicions d'algunes de les seves obres, que ha volgut seguir d'aprop a Venècia, no fos cas que li tornassin a fer un desastre com va ser la primera edició dels *Fasti* a càrrec de J. Strada.

6. Pantagato té costum d'escriure les cartes en dissabte. Després d'haver escrit la correspondència, va barrejar les trameses i va enviar a Venècia, a Panvinio, una carta que havia d'anar a Florència, a Piero Vettori.

7. Aquí tenim una referència a l'astronomia: per significar que encara no han arribat a l'època de màxima calor Pantagato esmenta per una part el signe zodiacal del Lleó i per l'altra la Canícula, que apareix a finals de juliol.

77. O. P. A P. VETTORI

1. Personatge no identificat.

2. Aquest mot és omès en un manuscrit, mentre que la resta el presenten i P. Vettori no es decideix si suprimir-lo o no. El tema ja ha estat tractat en la carta 71⁵⁹; en concret, pertany a Ciceró, *ad fam.* IX 12.

3. Scipione Tetti necessitava saber si a Florència s'hi podien trobar una sèrie de llibres, que Pantagato reproduceix per a Vettori en la carta 70, perquè li ho consulti.

4. En la mateixa carta 70 Scipione Tetti vol saber si Vettori, tal com va prometre, ha publicat ja Sext Empíric, però per la present ens assabentam que ell té la tasca acabada i, en canvi, no troba editor.

5. És a dir, Henry Etienne, un conegut de Pantagato de la seva època parisenca. Potser ara aquest editor publicarà el Sext Empíric, o això és el que es pensen, perquè realment mai no va arribar a sortir publicat.

6. Quan rebé la visita de G. Faerno, Pantagato s'apressà a discutir amb aquest un passatge de Ciceró: *ad fam.* X 8: «*sed cum in eum casum me fortuna demisisset, ut aut celeriter pollicendo magna mihi ipse ad proficiendum impedimenta opponerem aut, si in eo mihi*

⁵⁹ Vg. el comentari a aquesta carta, en el qual es reproduceix el fragment de Ciceró.

temperavisse, maiores occasiones ad opitulandum haberem, expeditius iter communis salutis quam meae laudis esse volui». Els manuscrits presenten *in spe*, però els editors moderns corregeixen, donant la raó a Faerno, amb *mihi ipse*.

6. No disposam d'altres dades complementàries que es puguin fer saber de qui es tracta.

7. L'editor al·ludit, el primer a canviar *in spe* per *mihi ipse*, és Bernardino Rutilio, escriptor nascut a Venècia a començaments del segle XVI i que fou de vida curta (*fl.* 1525-1530). Va escriure *Decuria in quo varii veterum auctorum loci emendantur; habenturque annotationes in Ciceronis epistulas familiares*.

78. O. P. A O. PANVINIO

1. Pantagato ja dóna per bo i definitiu el treball de Panvinio sobre els set electors de l'emperador, matèria de la seva obra *De comitiis imperatoris liber*.

2. Panvinio havia enviat un home a Feltro, per veure personalment la inscripció que contenia l'abreviatura MENEN (CIL V 2071), per comprovar que era una lliçó clara. Pantagato i Agustín esperaven, impacients, les conclusions d'aquest enviat especial.

3. Pirro Ligorio (1530-1580), arquitecte, pintor i antiquari. Tenia més habilitat que erudició: feia uns dibuixos excel·lents però inexactes i el seu nom és sovint al darrere d'inscripcions considerades falses.

4. Anteriorment -en la carta 75- Pantagato va dir a Panvinio que demanaria a Vettori informació sobre la *gens Menenia*, per tal de tenir més informació per contrastar de cara a la decisió que han de prendre amb la inscripció de Feltro (CIL V 2071), que té l'abreviatura MENEN.

5. Es tracta de l'edició que prepara Vettori de les cartes de Ciceró *ad Familiares*.

6. Pantagato ja ha esmentat en diverses ocasions anteriors un text de Livi (II 16, 4), en el qual Atti Clausus passa a formar part de la tribu Claudia, mentre que Virgili (*Aen VII 706-707*), per honorar Lúvia i Tiberi -aquestes són les paraules que fa servir Pantagato en la carta 75- fa que Clausus sigui el fundador d'aquesta tribu.

7. Recordem que Pantagato deia que Ocriculana⁶⁰ sortia en dues ocasions a Ciceró, mentre que nosaltres hem vist que és un *unicum*, a *Pro Milone* 24.

8. L'altre context on, segons Pantagato, trobarem la tribu Ocriculana són «*le Rulline*», és a dir, *De lege agraria in Rullum*. De tota manera, els editors moderns han canviat aquesta lliçió i en el text establert actualment no s'hi troba cap esment de l'Ocriculana.

9. Andrea Navagero (1483-1527), venecià, historiador, poeta llatí i bibliotecari de la Marciana de Venècia va editar diferents textos clàssics, entre ells Ciceró.

10. El text de Plini al qual es refereix Pantagato es troba al llibre III, 53: «*sed Tiberis propter aspera et confragosa ne sic quidem, praeterquam trabibus verius quam ratibus, longe meabilis fertur, per CL p. non procul Tiferno Perusiaque et Ocriculo Etruriam ab Umbris ac Sabinis, mox citra XVI p. urbis Veientem agrum a Crustumino, dein Fidenatem Latinumque a Vaticano dirimens*».

11. Aquesta afirmació la fa Varró (*De lingua Latina* V 56): «*Ab hoc partes quoque quattuor urbis tribus dictae, ab locis Suburana, Palatina, Esquilina, Collina; quinta, quod sub Roma, Romilia; sic reliquae triginta ab his rebus quibus in Tribuum Libro scripsi*».

⁶⁰ En les cartes 74 i 75.

79. O. P. A P. MANUZIO

Podem intuir qui és el destinatari d'aquesta carta precisament pel lloc on va ser trobada, el MS BAV Vat. Lat. 5237, que conté apunts i esborranys d'inscripcions de P. Manuzio. Aquesta troballa s'hauria d'afegir a l'enorme llistat de les cartes que va presentar E. Pastorello, així com també en la seva obra posterior que edita les que encara no s'havien publicat. Hem fixat la data en el mes de juliol atenent al fet que és quan O. Panvinio està revisant la impressió de les seves obres *Reipublicae Romanae Commentariorum libri tres*, *Fasti et Triumpho Romanorum...*, etc. en les quals hi apareixen les tribus, així com hi podrien pertànyer els mots de l'ortografia dels quals dubta O. Pantagato.

1. Aquesta referència al breu espai de temps en què Pantagato espera la resposta ens indica que P. Manuzio en aquests moments viu a Roma.

2. En la mateixa carta tenim la resposta de P. Manuzio, és a dir, col·loca al costat dels mots la informació que li'n demana Pantagato, de manera que a continuació reproduïm els afegits d'aquell en lletra cursiva:

Anulus *L*

Allucinor

u
Adolescens *L S*

Annaeus *T*

Abicere *L*

causa *L*

condicio *L*

commissatio *L*

cena *L*

condemno *L*

cunctari *L*

Culcita *L*

Convicium *L*

Cottidie *cotidie L*

Caelum *L S*

deliciae *L*

Celoga

u

epistola *L*

artus.a.um *L*

apud vel aput *L T*

ad vel at *T*

sed vel set *T*

frenum *T*

flamma *L*

a

Foenus *L*

foedus.eris

foeda *L*

Hannibal *L*

Hoedus

Honus L

Harena L

lacrymae vel lacrumae L S

neglego vel nec lego L

nuntius L

otium L S

obtulit vel optulit L

a

poenitet L

a

proesertim T

r

paricida L

paenuria L

paene L

a

proelium L

quicquam L

quattuor L

quotiens L

sollemnis L S

suboles L

secuntur L

saeculum L M S

thesaurus L

tus *L*

Tirones *L*

tempto *L*

tinguo *L*

Virgilius *L*

valitudo *L*

humerus *L*

litterae *L*

li #tus *L*

maestus *L*

medella *invenio querella*

mixtus vel mistus *L*

80. O. P. A O. PANVINIO

1. Es refereix a Antonio Agustín, el qual, d'ençà que havia tornat a Roma, s'encarregava novament de fer arribar el correu entre Pantagato i Panvinio.
2. «*Monsignore quondam Telesino*» és Giovanni Beroaldo, que havia estat bisbe de Telese des de 1548 fins 1557.
3. Com ja ha fet i farà moltes vegades, Pantagato sempre aconsella anar a poc a poc i mirar-s'hi a l'hora de publicar quelcom, mentre que Panvinio sembla resignar-se al fet que hi pugui haver alguna errada.
4. Panvinio ha estat preparant una obra sobre els set electors de l'emperador, *De comitiis imperatoris liber*, que publicarà dins aquest mateix any, molt completa, ja que arreplega tots els testimonis que resten i intenta escatir l'origen d'aquesta institució. A continuació, emperò, Pantagato el reprèn perquè no ha consultat l'Arxiu Vaticà.
5. Panvinio havia enviat un home a Feltro perquè examinàs personalment la inscripció CIL V 2071, que conté l'abreviatura *MENEN*, corresponent a la tribu *Menenia* i de cap manera no pot esser-ho de la *Mentina* que esmenta Josep Flavi. Pantagato i Agustín havien qüestionat els resultats de l'expedició d'aquest amic de Panvinio i per això ara vol que C. Sigonio respongui per aquest.
6. Antonio Agustín, el qual n'estava preparant una edició.

7. Panvinio ja dóna per acabada la seva segona edició dels *Fasti et Triumpho romanorum...*, que vol ser una millora de la primera en molts sentits.

8. Ja fa mesos que Panvinio parla de fer un viatge a Verona, però no troba l'ocasió, ja que la seva estada a Venècia, vetllant les impressions dels seus llibres, s'allarga.

9. Com ja s'ha dit en la carta 76, una carta d'O. Pantagato a P. Vettori va anar a parar a O. Panvinio inexplicablement.

81. O. P. A O. PANVINIO

1. Al·lusió a la imminent publicació -el mes d'agost- de la butlla del Papa Pau IV *Contra non residentes*. Cal esperar a veure la redacció de la mateixa per saber si Panvinio pot seguir vivint com un particular o si ha d'anar obligatòriament a un convent d'agustins, cosa que refrenaria violentament la seva tasca d'investigador.

2. Panvinio ha de realitzar una sèrie de viatges: a Parma, a Verona, a Alemanya. Aquest últim no compta amb l'aprovació de Pantagato. No obstant això, trigarà algun temps encara a partir cap a Parma.

82. O. P. A P. VETTORI

1. P. Vettori n'acabava de preparar una edició, per a alguns passatges de la qual ha comptat amb l'ajut de Pantagato.

2. Aquest editor, Laevinus Torrentius, conegut també per Torrentino, afincat a Florència, ha demanat diners a P. Vettori per publicar-li una petita obreta, en concret són unes anotacions sobre ortografia llatina, com sabem per la carta següent, núm. 83, la qual experimentarà diverses temptatives amb diferents editors, per acabar per no sortir mai a la llum.

3. Scipione Tetti havia fet arribar una llista de llibres a P. Vettori a través de Pantagato, per tal que aqueix li miràs si eren a Florència, i per això ara se li'n donen les gràcies.

4. Gabriele Faerno visitava moltes tardes Pantagato i ambdós discutien de qüestions filològiques i repassaven l'actualitat i notícies dels amics comuns. El monjo titlla Faerno de profeta per a les lliçons de crítica textual en els llocs corruptes, tot i que confessa seguidament que no se'l pot fer canviar d'opinió.

5. Personatge no identificat.

83. O. P. A P. VETTORI

1. Vg. la carta anterior, núm. 82, en què s'esmenta que, per editar aquesta obreta, l'editor Torrentino sol·licità de Vettori un ajut econòmic.

2. Pel que fa al mot que indica "ampolla", en llatí estan testimoniades les formes *lagona*, *lagena*, *lagoena* i *laguna*. El diminutiu testimoniats és *laguncula* (*lagona* + *cula*), mentre que Pantagato suposa un **lagella* (*lagena-la*), que seria paral·lel a casos com *fabella* (<*fabula-la*). La forma grega és λάγυυος.

3. Pantagato fa referència als diftongs i a la seva correcta ortografia, ja que, quan un diftong antic, és a dir, procedent d'un antic diftong indoeuropeu, monoftonga, a partir d'aquest moment podem trobar ultracorreccions consistents a posar diftong en mots que per etimologia no n'han de tenir. De la mateixa manera, quan la lletra H deixa de pronunciar-se, mots que no la portaven s'hi poden trobar escrits.

4. Efectivament, en un principi la llengua llatina tractava de manera diferent els préstecs grecs. Per exemple, del mot és d'on prové en últim terme el diminutiu *ampulla*. Mots com *philosophia* foren presos més endavant, quan la moda era la imitació de la fonètica estrangera i no l'adaptació. Prova d'això potser és que *philosophia* no ha patit rotacisme.

5. Ciceró *ad Att.* I 10, 1: «*Cum essem in Tusculano (erit hoc tibi pro illo tuo "cum essem in Ceramico"), verum tamen cum ibi essem, Roma puer a sorore tua missus epistulam mihi abs te adlatam dedit (...)*».

84. O. P. A O. PANVINIO

1. Tal com temia Pantagato i així ho anunciava al seu incrèdul amic Panvinio en la carta 81, s'ha publicat la famosa butlla de Pau IV *Contra non residentes*. Com que la carta és immediata a la publicació d'aquesta, caldrà esperar una mica per veure'n les conseqüències o per saber si ells hi són inclosos.

2. Al·lusió a una decisió que ha pres Panvinio, que no podem saber per les dades d'aquesta carta, però intuïm que té a veure amb el seu futur al costat del seu patró Alessandro Farnese o no.

3. Sembla ser que Francisco de Vargas, ambaixador del rei d'Espanya a la Santa Seu, té a veure amb els projectes de Panvinio, la qual cosa fa pensar en la demanda d'un lloc a la cort espanyola o una subvenció reial.

4. Panvinio publica diverses obres el 1558: vetlla personalment a Venècia la impressió de *Fastorum libri V a Romulo rege usque ad Imp. Carolum V Austrium...*, *De ludis saecularibus liber*, *Reipublicae Romanae commentariorum libri tres* i *De antiquis Romanorum nominibus liber*, mentre que surten també a Basilea *Romanorum principum et eorum quorum maxima in Italia imperia fuerunt libri IIII* i *De comitiis imperatoris liber*.

85. O. P. A O. PANVINIO

1. És un apèndix que Panvinio preparà per als *Fasti*.
2. La butlla *Contra non residentes* s'havia publicat el tres d'agost i inicialment no se li va fer gaire cas, però ara, passats quinze dies, la duresa de l'aplicació es fa palesa i Pantagato n'avisava Panvinio. Basilio Zanchi, canonge de Sant Joan del Laterà i amic d'A. Agustín, serà empresonat, com a conseqüència d'aquesta butlla, al Castel Sant'Angelo, on morirà poc després.
3. És a dir, al convent de Santa Maria in Via, on romandrà ja fins a la mort.
4. En cas que s'arribàs a publicar, aquesta declaratòria podria afectar Panvinio, el qual només anava a dormir al convent agustí de Sant Esteve, a Venècia, ja que tenia permís del seu general per viure exclaustat, degut a la importància atorgada a la seva tasca investigadora.
5. Antonio Agustín, el qual també era, com Panvinio, dels que llevaven importància a la butlla, com es dedueix per les seves paraules a aquest: «*Dela bolla di sfratati penso mandarvi una copia, non è tanto brava come si pensava. Pure lodarei molto il vostro desiderio di viver nel convento*»⁶¹. Panvinio, per tant, s'havia decantat momentàniament per viure al convent de Sant Esteve, a Venècia, potser degut als advertiments de Pantagato.

⁶¹ Carta d'Agustín a Panvinio, del 14-08-1558. Vg. J. Carbonell (1991), pp. 278-283.

6. Es produiran una sèrie de canvis per a Panvinio: tem que el cardenal A. Farnese prescindeixi d'ell, no sap si li serà concedit passar l'hivern a Verona, haurà d'acatar les decisions dels seus superiors quant a la permanència o no en un convent, etc.

86. O. P. A O. PANVINIO

1. Panvinio ha elaborat el que ell anomena un apèndix dels *Fasti*, que consisteix a esmentar nous autors que abans havia deixat de banda. Pantagato li diu que això no és un apèndix, sinó un aditament. La raó d'aquest canvi de designació és apuntada en la mateixa carta, més avall: *«per che il non vostro non puo far appendice al vostro»*.

2. No hem identificat aquest senyor de Parma, amb qui s'ha d'entrevistar Panvinio. Potser es tracti d'una nova temptativa per aconseguir un sou més digne que el que té sota el patronat d'A. Farnese.

3. Una vegada més Pantagato desaconsella Panvinio d'anar a Alemanya. Abans, segons ell, li cal anar a Verona -on tenia previst passar l'hivern- o a Parma.

87. O. P. A O. PANVINIO

1. Segons els càlculs de Pantagato, Panvinio està viatjant de Venècia cap a Parma i ja li tramet aquí la carta. En cartes posteriors veurem que la partida es retarda.

2. Antonio Agustín, qui fa arribar les cartes de l'un a l'altre, però actualment no es troba a Roma, com veurem al final de la carta.

3. Francisco de Vargas, ambaixador de Felip II davant la Santa Seu.

4. Sembla ser que a Parma s'han d'obrir portes a Panvinio, però pel to confidencial i còmplice de la carta se'ns escapen els detalls.

5. Pantagato ja gaudeix de la segona edició dels *Fasti* de Panvinio, mentre que Benedetto Egio encara no disposa d'un exemplar.

6. Antonio Agustín va partir cap a Allife a finals de setembre de 1558, esporuguit per la butlla *Contra non residentes*, publicada un mes abans⁶².

7. Fulvio Orsini (1529-1600) era en aquells moments canonge de Sant Joan del Laterà i aquest mateix any havia passat a la família del cardenal Ranuccio Farnese com a bibliotecari.

⁶² Vg. J. Carbonell (1991), pp. 282-283.

88. O. P. A G. B. RASARIO

No es conserva l'original d'aquesta carta, sinó tan sols la transcripció que en féu L. Cozzando en la seva obra *La fenice degli ingegni dei suoi tempi: Ottavio Pantagato*, publicada a Brescia el 1682. Pel que fa al destinatari, Giovanni Battista Rasario (1517-1578) era un metge i hel·lenista de Milà, molt apreciat per Felip II, qui li va oferir una càtedra a la Universitat de Coimbra, que Rasario rebutjà per la seva edat. Davant aquesta negativa, el rei l'honorà amb un lloc a la universitat de Pavia.

1. Ottaviano Maggio era un jove de Brescia molt erudit. Vg. les cartes 89, 92, 100, 101, etc. en què Pantagato sempre en parla favorablement.

2. Personatge no identificat.

89. O. P. A O. PANVINIO

1. Abans d'arribar a Parma, Panvinio passarà dos mesos a Verona, tot i que Pantagato encara no en sap res, de tot això.

2. Scipione Tetti, un jove que havia demanat a P. Vettori si li podia consultar si uns llibres que no trobava a Roma eren a Florència, té ganes de fer una estada a Venècia i el nostre monjo el vol ajudar a trobar un bon lloc, per a la qual cosa sol·licita el favor de Panvinio, el qual ha de conèixer algú que es pugui fer càrrec de Scipione Tetti.

3. En la carta anterior, núm. 88, vèiem que Pantagato ja disposava del seu exemplar de la segona edició dels *Fasti* de Panvinio, mentre que Egio se li havia queixat que encara no els tenia. Ara també s'afegeix a la llista dels que no els tenen Achille Maffei. Al llarg de les cartes successives Pantagato anirà recordant això a Panvinio, per tal d'aclarir on són els exemplars per a aquests amics seus.

4. Pantagato ha fet mirar si els exemplars dels *Fasti* per a B. Egio i A. Maffei són a ca l'ambaixador del rei Felip II, però aquest diu que no li han estat lliurats.

5. El secretari de Venècia, a qui Pantagato deu haver deixat l'obra de Panvinio, és Francisco de Torres, homònim del jesuïta amic dels nostres humanistes. No hem de pensar que encara no la té perquè en la carta anterior afirmava que ja tenia els *Fasti* i fins i tot deia que els anava llegint.

6. Antonio Agustín, qui es troba actualment a la seva diòcesi, a Allife.

90. O. P. A O. PANVINIO

1. Personatge no identificat.
2. Fins a mitjan desembre no ha arribat Panvinio a Parma, mentre que Pantagato ja el feia allà un mes abans.
3. Alessandro Farnese, patró de Panvinio.
4. Pantagato ha escrit a A. Agustín per demanar-li què en sap dels exemplars dels *Fasti* de Panvinio per a B. Egio i A. Maffei, que Panvinio va lliurar a F. de Vargas a Venècia perquè els portàs a Roma a A. Agustín, qui s'encarregaria de fer el repartiment.
5. Pantagato transmet salutacions a F. Orsini i al seu patró. Ranuccio Farnese, en nom de Panvinio.
6. Pantagato demana un exemplar de cadascuna de les noves obres de Panvinio.
7. Com en la carta anterior, núm. 89, demana al seu amic Panvinio una recomanació en una casa veneciana per al jove Scipione Tetti.

91. O. P. A P. MANUZIO

Igual com la carta 79, podem atribuir el destinatari d'aquesta carta a la persona de Paolo Manuzio, precisament perquè està inserida entre els apunts i notes epigràfiques que conformen el MS BAV Vat. Lat. 5237. També com l'altra carta, és inèdita i incomprendiblement no inclosa entre el llistat d'E. Pastorello.

Pel que fa a la datació, hi ha un element intern que ens permet una precisió gairebé absoluta, que és la referència a la mort del cardenal Reginald Pole: «*così vedere a li VII di questo non sapevate, come noi, la morte del Car(dina)le d'Inghilterra*». Aquest va morir el divuit de novembre de 1558, per la qual cosa aquesta carta data de mitjans de desembre del mateix any.

La carta no segueix l'esquema típic de les altres: en primer lloc hi ha un seguit d'inscripcions i després una redacció que intenta ser el comentari de l'última inscripció més que una carta formal, és a dir, manca de la salutació inicial i acaba *in medias res*. També la distribució és diferent de la resta de cartes que coneixem perquè el foli 164 és un quadernet de doble foli que, en ser enquadernat al manuscrit, ho fou per la part oberta. És per això que comprèn diverses inscripcions que es continuen d'una cara a l'altra de manera aparentment irregular.

A continuació tenim una representació de cada cara del foli 164, dividida per zones, a les quals hem assignat lletres. Cada lletra es correspon amb un fragment o una inscripció o més d'una.

f. 164r.

C	
D	F
E	G

164v.

H	A
I	B

A: CIL VI 8543 i 24616.

F: segon fragment de CIG III §5752 (l.16-26).

B: Primer fragment de CIL VI 1686 (l.1-15).

G: primer fragment de CIG III 5491 (l.1-17).

C: segon fragment de CIL 1686 (l.16 -20).

H: Segon fragment de CIG III §5491 (l.18-28).

D: dibuix i descripció de dos pesos.

I: Comentari de CIG III 5491.

E: primer fragment de CIG III 5752 (l.1-15).

1. O. Pantagato tenia aquestes inscripcions i algunes més a Santa Maria in Via, com esmenta a O. Panvinio a la carta 94. La primera d'elles no difereix en absolut de la lliçó que en dóna el CIL. L'altra presenta en l'edició del CIL interpuncions entre cada mot, mentre que la transcripció que en féu Pantagato presenta només les que nosaltres hem assenyalat.

2. Aquesta inscripció té algunes divergències respecte a l'edició del CIL, que anotarem per ordre d'aparició:

Línia	CIL	Pantagato
2	APR · ILES	APR · LES
5	Q ·	Q'
6	POSTEROSQVE	POSTEROSQ
8	Q ·	Q'
8	COLONOS	COLONVS
9	HADRIANAЕ AVG	HADRIANAЕ · AVG
9	IPSOS · LI	IPSOS LI
10	POSTEROSQ ·	POSTEROSQ'
11	QVE SVIS	QVE · SVIS
11	CLIENTELAM ·	CLIENTELAM
13	C CAMELLIVS	C · CAMELLIVS
14	C IVLIVS	C · IVLIVS
15	TVLLIANVS · V	TVLLIANVS V
17	NASIDIVS SATVRVS	NASIDIVS ITVRVS
17	NQVEANVS	NOVIANVS
18	MAIOR	MACER

18	CASSIAIVS	CASSIANVS
20	DESIG 2	DESIG

A més, manquen en la transcripció de Pantagato els punts finals de les línies 3, 5, 12, 15.

3. Aquests pesos els trobam també transcrits de la mà de Pantagato al MS BAV Vat. Lat. 5237, f. 164v. Han d'estar catalogats al CIL XV, dedicat a *Instrumenta*, però no hem tingut a l'abast el fascicle que inclou els *Pondera* i no podem oferir-ne la referència.

4. Pel que fa a la primera d'elles, el primer testimoni que dóna el CIG d'aquesta inscripció és el de M. de Smet, tot i que afirma que Smet va veure-la a casa d'Achille Maffei. No hi tenim anotada la transcripció del MS. Vat. Lat. 5237, que és la primera. Les divergències de la transcripció que oferim amb el CIG són les següents: l. 7 ΚΗΤΗΤΟΣ per ΚΟΤΗΤΟΣ que, si miram l'aparat crític del CIG, no és la lliçó de totes les fonts; l. 13 ΝΑΙ per ΚΑΙ ; l. 13 ΕΚΑΣΤΩ per ΕΚΑΣΤΩΙ; l. 21 ΕΧΟΝ per ΕΧΩΝ, que, un cop mirat l'aparat crític, només es troba en un manuscrit.

Si ens atenem a la segona, les variants que presenta aquest altre testimoni epigràfic amb el CIG són: l. 10 ΚΑΘΑΚΑΙΙΑΙ per ΚΑΘΑΚΑΙ ΤΑΙ; l. 12 ΚΟΤΗΤΟΣ per ΚΟΤΗΤΟΣ; l. 18 ΣΩΤΗΡΙΑ per ΣΩΤΗΡΙΑΙ. La de Pantagato també sembla ser la primera documentació, ja que la més antiga que el CIG registra torna a ser la de Smet. Com hem dit ja abans, Pantagato acompanyà aquesta transcripció d'un comentari, que tenim a continuació en el foli, per intentar explicar alguns mots aparentment estranys o incomplets.

5. És el cardenal Reginald Pole, que va morir d'unes febres el divuit de novembre de 1558. Certament era un gran amic de Pantagato i, si tenim en compte els mots que d'ell diu A.

Masio en la carta 14, s'hagués emportat amb ell com a membre de la seva cort Ottavio Pantagato, però va desistir de fer-ho degut a la malaltia d'aquest.

92. O. P. A O. PANVINIO

1. També en altres ocasions l'intermediari entre Pantagato i Panvinio és Malchione, un agent del cardenal Farnese.

2. Panvinio es pensa que els símbols \times \times \times ∇ són diferents representacions del numeral romà X. Tanmateix, Pantagato li respon que poden ser anotacions del denari i, a continuació, li fa veure que el pes de la moneda variava segons el que marcava la llei, que era el que seguien els metges, i segons el que la seca fabricava i, per tant, el que el poble tenia a la mà. Els textos dels autors que esmenta el monjo, emperò, segueixen tots ells el pes de la moneda segons la llei. Així ho diuen Celsus «*Sed et ante sciri volo, in uncia pondus denarium septem esse, unius deinde denarii pondus dividi a me in sex partes, id est sex<tantes>, ut idem in <sextante> denarii habeam, quod Graeci habent in eo, quem obolon appellant. Id ad nostra pondera relatum paulo plus dimidio scripulo facit*»⁶³, Largus «*Erit autem nota <X> denarii unius pro Graeca drachma: aequae enim in libra denarii octoginta quattuor apud nos sunt sicut drachmae apud Graecos incurrunt*»⁶⁴ i Plini el Vell «*Etiammum tamen inveniuntur guttae quae tertiam partem mnae, hoc est XXVIII denariorum pondus, aequent*», «*Miscuit denario triumvir Antonius ferrum, miscent aera falsae monetae, alii et ponderi subtrahunt, cum sit iustum LXXXIII e libris signari*»⁶⁵.

⁶³CELS. V 17, 1.

⁶⁴LARG. 15.

⁶⁵PLIN. *Nat.Hist.* XII 62 i XXXIII 132. Hem fet un buidat a través del PHI dels contextos en què apareix en aquest autor el mot *denarius* i no hem pogut trobar-ne cap que indiqui que la seca encunyàs els denaris amb més metall, com sembla que afirma Pantagato.

3. Pantagato dóna la notícia de la descoberta de la placa de bronze CIL VI 1492, a la vegada que informa Panvinio que la seva llista de consolats publicada als *Fasti* (és a dir, *Fastorum libri V a Romulo Rege usque ad Imp. Caesarem Carolum V Austrium Augustum. Eiusdem in Fastorum Libros Commentarii*, ed. de 1558) és incompleta. Al MS BAV Vat. Lat. 5237, foli 137r. hem trobat la transcripció d'aquesta mateixa inscripció i la data de la troballa, manuscrita de Pantagato. Ja que aquest manuscrit conté un recull d'inscripcions d'Aldo Manuzio, molt probablement sigui un fragment d'una carta tramesa per Pantagato al pare d'aquest, Paolo Manuzio. Ve't aquí el text:

«*Tabula aenea integra cum hac inscriptione, Romae in Quirinali reperta mense nouembr(e) MDLVIII, in uinea Cardinalis Sadoletti, nunc Uberti Ubaldini*»

L · A R R V N T I O · S T E L L A

COS

L · I V L I O · M A R I N O

XIII · K · N O V

M' · A C I L I V S · P L A C I D V S · L · P E T R O N I V S · F R O N T O

5 III · V I R I D · S · C · F E R E N T I N I · I N C V R I A · A E D I S · M E R

C V R I · S C R I B V N D O · A D F V E R V N T · Q · S E R G I A N V S · M A E

C I A N V S · T · M V N N I V S · N O M A N T I N V S

Q V O D · V N I V E R S I · V · F T · P O M P O N I V M · B A S S V M · C L A R I S

S I M V M · V I R V M · D E M A N D A T A M S I B I · C V R A M · A B

10 I N D V L G E N T I S S I M O · I M P · C A E S A R E · N E R V A · T R A I A N O

A V G V S T O G E R M A N I C O · Q V A A E T E R N I T A T I · I T A L I A E

S V A E · P R O S P E X I T · S E C V N D V M · L I B E R A L I T A T E M · E I V S

I T A · O R D I N A R E · V T · O M N I S · A E T A S · C V R A E E I V S M E R I T O

G R A T I A S · A G E R E · D E B E A T · F V T V R V M Q V E · V T · T A N T A E

15 V I R T V T I S · V I R · A V X I L I O · S I T · F V T V R V S · M V N I C I P I O

N O S T R O · Q · D · E · R · F · P · D · E · R · I · C

P L A C E R E C O N S C R I P T I S · L E G A T O S E X H O C O R D I N E

MITTI · AD · T · POMPONIVM · BASSVM · CLARISSI
 MVM · VIRVM · QVI · AB EO · IMPETRENT · IN CLIEN
 20 TELAM · AMPLISSIMAE · DOMVS · SVAE · MVNI
 CIPIVM · NOSTRVM · RECIPERE · DIGNETVR
 PATRONVMQVE · SE · COOPTARI · TABVLA
 HOSPITALI · INCISA · HOC · DECRETO · IN DOMO
 SVA · POSITA PERMITTAT · CENSVERE
 25 EGERVNT · LEGATI
 A · CAECILIVS · A · F · QVIRINALIS · ET
 QVIRINALIS F

El CIL dóna notícia de la transcripció del MS. Vat. Lat. 5237, que és la més antiga, però no n'atribueix a O. Pantagato la cal·ligrafia, ja que la qualifica amb els mots "*manu ignota*". El de Pantagato, per tant, esdevé el primer testimoni d'aquesta inscripció. Pel que fa a les variants, difereix del CIL poques vegades. En la línia 5, IIII VIRI · D · S · C · es correspon amb IIII VIR · I · D · S · C · del CIL. També hem d'esmentar que tenim tres mots escrits a la dreta del cos de la inscripció, a les línies 6, 7 i 13, que són esmenes al text proposades per Pantagato o lectures alternatives. Són, respectivament, SEGIARNVS, NOMANLINVS i ORDINARI. La primera d'elles és la que trobam incorporada al text del CIL, mentre que les altres no. Finalment, el CIL presenta algunes vocals amb un àpex, costum habitual d'inscripcions del s. I d. C., per indicar les llargues, que no queden enregistrats per Pantagato. Són aquestes: FRONTÓ l. 4; GERMANICÓ l. 11; AVXILIÓ l. 15; EÓ l. 19; DECRETÓ, DOMÓ l. 23.

4. Estaci i Marcial citen *Stella* nombroses vegades⁶⁶. De tota manera, la cita més

⁶⁶Estaci 1, 2, vv. 17, 25, 210, 219 i 258. Marcial 1, 7, 1 i 4; 1, 44,3; 1, 61, 4; 4, 6, 5; 5, 11, 2; 5, 12, 7; 5, 59, 2; 6, 21, 1; 6, 47, 1; 7, 14, 5; 7, 36, 6; 8,78, 3; 9,42, 7; 9, 55, 2 i 8; 9, 89, 2; 10, 48, 5; 11, 52, 15; 12, 2, 11 i 12.

significativa que ens permet saber que es tracta del mateix personatge és la de Marcial 12, 3, en què s'adreça a *Stella* com a cònsol. *L. Arruntius Stella* va exercir aquest càrrec l'any 101 d. C.

5. Sembla que Panvinio s'havia oblidat de fer a mans als amics Achille Maffei i Benedetto Egio una edició dels seus *Fasti*, que, com veiem, no es venien a Roma. Feia gairebé mig any que havia sortit aquesta publicació i encara no en tenien el seu exemplar. Panvinio, però, n'havia enviat còpies per a ells a A. Agustín⁶⁷, el qual les rebé un dia abans de partir cap a Allife i no va poder repartir-les. Pantagato ja ha començat a fer una sèrie de gestions (vg. les cartes anteriors) per saber on es troben els llibres, per tal de poder entregar-los-els.

6. Dionís d'Halicarnàs ho explica al segon llibre de les *Antiquitates Romanae*, entre els capítols 63 a 75 (en concret, 63: deificació de Ròmul; 64: divisió dels rituals religiosos; 65 a 69: el temple de Vesta i les Vestals; 70: els Salis; 71: els Ludions; 72 els Fecials; 73 els Pontífexs)⁶⁸.

7. Panvinio no sabia si romandre a Parma, partir cap a Verona o Venècia o fer un viatge cap a Alemanya, a la Cort Imperial. Per aquesta carta veim que havia s'havia plantejat quedar-se a Parma, però encara no n'estava decidit del tot.

⁶⁷A. Agustín a O. Panvinio: «*L'ultimo di che parti di Roma hebbi li vostri libri dal S(ignor) Vargas, et feci dar alcuni, altri si sono consignati al p(adre) Ott(avi)o di dar a chi volete*» (J. Carbonell (1991), p. 297).

⁶⁸De tota manera, Dionís no els menciona tots exhaustivament, com ell mateix afirma al començament: 'Ἐξ ὧν δὲ διεπράξατο νόμων τε καὶ πολιτευμάτων ἐκάτερον τούτων εἰς μεγάλην ἐπίδοσιν προελθεῖν ἅπαντα μὲν οὐκ ἀξιῶ γράφειν, τὸ μῆκος ὑφορώμενος τοῦ λόγου καὶ ἅμα οὐδ' ἀναγκαίαν ὄρων τὴν ἀναγραφὴν αὐτῶν Ἑλληνικαῖς ἱστορίαις (...) (II, 63).

8. Pantagato torna al tema del bronze descobert recentment, per explicar la importància d'aquesta *tabula hospitalis*. T. Pomponi Bassus va ser *consul suffectus* l'any 94 d. C.-sota l'emperador Domicià- i ja havia estat un legat del procònsol d'Àsia, el pare de Trajà, M. Ulpi Trajà. Entre els anys 95-100 va ser legat de les províncies de Capadòcia i Galàcia. Per tant, era un home de confiança a qui se li podia encarregar la *cura di tutta Italia*⁶⁹.

9. Horazio Orsini, que altres vegades ja ha distribuït el correu de Panvinio a Pantagato.

10. Aquesta notícia que ha rebut Pantagato és la de la mort del cardenal Pole. Reginald Pole (1500-1558), per la seva oposició al divorci d'Enric VIII i a acceptar aquest com a cap de l'església, fou perseguit i alguns familiars seus morts. Passà per un exili a Itàlia, on ja havia residit en la seva època d'estudiant, França i Espanya. Com a premi per la seva conducta fidel, el Papa Pau III l'anomenà cardenal. Anys més tard va poder tornar a Anglaterra (1554) per posar remei al cisma i fou quan Pau IV l'anomenà arquebisbe de Canterbury. Luigi Priuli, secretari del cardenal, i el poeta Marco Antonio Flaminio ocuparen un lloc destacat entre el cercle d'amistats italianes de Pole.

11. El cardenal amb qui està Panvinio és Alessandro Farnese.

12. Pau IV va publicar la butlla *Contra non residentes* a començaments d'agost de 1558, adreçada contra els frares que vivien com a particulars fora dels convents i sense portar l'hàbit propi de l'orde. En una carta anterior, la núm. 85, Pantagato ja havia detallat les

⁶⁹El personatge apareix també en les inscripcions CIL III 309; XI 1147; XVI 39. Plini també li adreça una carta, PLIN. *ep.* IV 23.

conseqüències d'aquesta butlla a Panvinio, una segona declaratòria de la qual fou encara més exigent i eliminà tots els privilegis concedits a particulars, com sabem per una carta d'A. Agustín a Panvinio⁷⁰.

13. A Antonio Ghislieri, el futur Pius V, Panvinio li havia enviat una carta, dels resultats de la qual Pantagato no en tenia gaire esperances, per tal de passar al seu servei i abandonar el mecenatge del cardenal Farnese, perquè el monjo agustí tenia mancances sobretot de caràcter econòmic, degudes a les costoses impressions de les seves obres⁷¹.

14. Panvinio tenia la intenció de fer un viatge cap a Alemanya, per visitar algunes biblioteques, tot i que aquí veim la oposició de Pantagato. Qui l'engrescà a emprendre aquesta eixida va ser A. Agustín, el qual hi havia anat i n'havia tret profit. El monjo agustí, després d'una sèrie d'ajornaments, realitzà aquesta visita a les biblioteques alemanyes el mes de juny del 1559, per a la qual comptava amb un permís de l'emperador Ferran I que li permetia l'accés a les biblioteques que volgués⁷².

15. Ottavian Maggio, jove erudit de Brescia, no tenia tampoc un exemplar dels *Fasti* de Panvinio. La seva traducció de les cartes de Ciceró a Brutus (Venècia 1556) esdevé la primera traducció d'aquesta obra.

16. Pantagato torna a treure el tema dels exemplars dels *Fasti* per a B. Egio i A. Maffei, que

⁷⁰Flores (1980), p. 318.

⁷¹El tema és tractat extensament per J. Carbonell (1991), pp. 272, 299, 320-321.

⁷²J. Carbonell (1991), pp. 320-321.

ja ha esmentat anteriorment. El monjo creu que potser Antonio Agustín en tingui exemplars a la seva casa de Roma i, si és així, se'ls farà arribar per poder donar-los als interessats. Fulvio Orsini en aquests moments era el secretari del cardenal Ranuccio Farnese i mantenia el contacte amb Panvinio a través de Pantagato.

17. Antonio Agustín.

18. Carlo Sigonio preparava una edició de Fest, gairebé al mateix temps que Antonio Agustín n'enllestia una altra del mateix autor⁷³. Agustín, emperò, havia començat a treballar-hi abans i així ho féu saber a Sigonio, el qual es plantejà deixar l'edició, però Pantagato l'animà a seguir endavant, com ho demostra en algunes cartes anteriors a Panvinio. Finalment, s'arriba a un pacte entre els dos humanistes i fins i tot Sigonio, que mai no arribà a publicar la seva edició, en el moment present de la carta, ha de vetllar personalment l'edició del Fest d'Antonio Agustín a Venècia, ja que aquest havia hagut de partir cap a Allife.

19. Pantagato esmenta aquí unes actes de conclaves que ha de fer arribar a Panvinio, segurament perquè aquest les necessita per documentar obres de caire eclesiàstic, com la *Historia Ecclesiastica* o el *Chronicon Ecclesiasticum*, que mai no s'arribaren a publicar. En la propera carta a Panvinio, Pantagato lamenta no poder transmetre-les-hi⁷⁴.

20. Scipione Tetti vol anar a Venècia, però necessita la recomanació d'algú. Per això en

⁷³J. Carbonell (1991), p. 246.

⁷⁴Vg. carta 93.

unes cartes anteriors, Pantagato ja havia esmentat el tema a Panvinio. Aquest literat napolità va recórrer tota Itàlia cercant manuscrits grecs i llatins, però per culpa de les seves idees antireligioses fou condemnat a galeres, i d'aquesta manera va morir. Tenim d'ell un tractat *De Appollodoro* i un *Catalogo* dels manuscrits que ell trobà.

93. O. P. A O. PANVINIO

1. Després que Pantagato li ho hagi demanat en diverses cartes anteriors, a la fi Panvinio ha respost favorablement a la petició de cercar un lloc adequat per a Scipione Tetti a Venècia.

2. Achille Maffei i Benedetto Egio no han pogut rebre els exemplars dels *Fasti* de Panvinio i Pantagato s'ha anat encarregant d'esbrinar què ha passat amb aquests dos llibres, que ell va lliurar a Venècia a F. Vargas i aquest, al seu torn, va entregar a Roma a A. Agustín, el qual va haver de partir cap a Allife sense donar-los.

3. Panvinio havia demanat a Pantagato que li cercàs unes actes de conclaves, que segurament faria servir per a l'elaboració d'algunes obres seves de caràcter eclesiàstic, però Pantagato lamenta no poder transmetre-les-hi ni tampoc se'n pot encarregar de fer-ho Gabriele Faerno.

4. Pantagato es refereix a les poques vegades que surt en els evangelis la verge Maria, tant en la *Vetus Latina* com en la que ells tenen a l'ús.

5. A Feltro hi havia una inscripció -CIL V 2071- amb aquesta abreviatura, *MENEN*, que no quadrava a Pantagato ni a Panvinio, ja que aquests postul·laven que la tribu *Menenia* no era tal, sinó que el nom veritable era *Mentina*, tal com testimonia Josep Flavi. Panvinio va enviar un home a Feltro expressament per fer una inspecció ocular, no fos cas que l'abreviatura hagués estat transcrita malament.

6. Pantagato enviarà a Panvinio una butlla que ha sortit sobre els llibres prohibits, ja que aquest tem que els seus *Fasti* no es venguin a Roma perquè siguin inclosos en aquesta llista.

94. O. P. A O. PANVINIO

1. Francisco Torres, espanyol conegut també amb el nom de *Turriamus*, havia estat familiar del cardenal G. Salviati i, per tant, d'aquí establí relació amb O. Pantagato. Alguns anys més tard es va fer jesuïta.

2. Personatge no identificat. No obstant això el mateix antropònim apareix al *Codex ratiomum*: el 1544 Pantagato compra un llit esculpit «*Heredib(us) Malchionis Placent(iae) pro lecto insculpto*» però sembla que Malchione és mort, mentre que el 1548 paga uns diners per instruir un altre Malchione, tal volta un servidor: «*Malchioni docendo N. HS XXXV exp(ensa) f(ero)*», així com també fa el 1549 «*Malchioni docendo N. HS LXXXII F S== exp(ensa) f(ero)*». L'última aparició del mot, el 1551, és per adjudicar-li un regal de noces: «*Malchioni pro contubernio exp(ensa) f(ero) N. HS LXXX*».

3. Thomasso del Gilio.

4. Aquesta carta segueix amb el mateix to que la núm. 92 quant a la qüestió del desplaçament de Panvinio. Pantagato torna a aconsellar-li que prengui una bona decisió i decideixi no fer plans futurs per enviar les cartes a un lloc o l'altre.

5. Segons es desprèn de les paraules de Pantagato, Panvinio ha rebut un ajut econòmic -la *mancia* que s'esperava en algunes cartes anteriors-, que es correspon amb el que li atorgà